

श्रीमतिकीर्त्युपाध्यायविरचिता खोपझवृत्तिविभूषिता गुणकित्व-षोडशिका

- म. विनयसागर

गुणकित्व-षोडशिका व्याकरण के एक लघु-अंश पर विचार-विमर्श करती है। व्याकरण शब्दों पर अनुशासन करता है अर्थात् शब्दों के उद्गम स्थान से लेकर उच्चारण पर्यन्त इसका अनुशासन चलता है। इन्हीं वर्णों से मन्त्र और तन्त्रों का भी निर्माण होता है। इसीलिए महाभाष्यकार भगवान् पतञ्जलि भी कहते हैं कि - 'एक शब्द के भी शुद्ध उच्चारण से समस्त प्रकार का मङ्गल होता है और स्वर या वर्ण का अशुद्ध उच्चारण शत्रु की तरह अनर्थकारी होता है।' वैयाकरणों की यह मान्य परम्परा रही है कि वे शब्दों के लाघवमात्र से पुत्रजन्मोत्सव की तरह उत्सव मनाते हैं।

लेखक-परिचय :

मतिकीर्ति खरतरगच्छ की परम्परा में क्षेमकीर्ति शाखा में महोपाध्याय श्रीजयसोम के प्रशिष्य और गुणविनयोपाध्याय के शिष्य हैं। इनका कोई ऐतिहासिक परिचय प्राप्त नहीं होता है, किन्तु मतिकीर्ति में 'कीर्ति'नन्दी को देखते हुए दीक्षा समय का अनुमान किया जा सकता है। युगप्रधान जिनचन्द्रसूरि स्थापित ४४ नन्दियों में 'कीर्ति'नन्दी का क्रमाङ्क ४०वाँ है। कीर्ति नामांकित सहजकीर्ति द्वारा सं० १६६१ में रचित सुदर्शन चौपाई, पुण्यकीर्ति द्वारा सं० १६६२ में रचित पुण्यसार रास, विमलकीर्ति द्वारा सं० १६६५ में रचित यशोधर रास आदि कृतियों के आधार पर यह अनुमान किया जा सकता है कि 'कीर्ति'नन्दी की स्थापना सं० १६५२-५५ के लगभग हुई होगी। अतः मतिकीर्ति का दीक्षाकाल भी यही है।

गुणविनयजी के सहयोग के रूप में इनका उल्लेख सर्वप्रथम सं० १६७१ में मिलता है। 'निशीथचूर्णि' प्रति का संशोधन गुणविनयजी ने मतिकीर्ति की सहायता से किया था। उल्लेख इस प्रकार है :-

“संवत् १६७१ जैसलमेरदुर्गे श्रीजयसोममहोपाध्यायानां शिष्य-

श्रीगुणविनयोपाध्यायैः शोधितं स्वशिष्य-पं० मतिकीर्तिकृतसहायकैर्निशीथचूर्णि-
द्वितीयखण्ड ।”

- शाहरुशाह भण्डार, जैसलमेर

सं० १६७३ में प्रणीत ‘प्रश्नोत्तरमालिका’ में तथा सं० १६७४ में रचित ‘लुम्पकमततमोदिनकर चौपाई’ में गुणविनयजी ने मतिकीर्ति का सहायक के रूप में उल्लेख किया है ।

साहित्य-रचना :

मतिकीर्ति-प्रणीत साहित्य का अवलोकन करने से स्पष्ट है कि ये जैनागमों के प्रौढ विद्वान् थे, शास्त्रीय चर्चा में भी अग्रगण्य थे । व्याकरण-शास्त्र के भी ये अच्छे अभ्यासी थे, और राजस्थानी भाषा पर भी इनका अच्छा अधिकार था । इनका साहित्य-सर्जन काल सं० १६७४ से १६९७ के मध्य का है । इनकी प्रणीत १२ कृतियाँ प्राप्त हैं, जो निम्नांकित हैं :-

१. दशाश्रुतस्कन्धसूत्र-टीका - रचना संवत् १६९७, श्लोक परिमाण-१८००० । इसकी एक मात्र प्रति जैनशास्त्र-माला-कार्यालय, लुधियाना में प्राप्त है । महोपाध्याय समयसुन्दरजी ने आपने ‘कथाकोश’ में इसका उद्धरण भी दिया है । सुना है कि कोई आचार्य महोदय इस टीका का सम्पादन कर रहे हैं ।

२. निर्युक्तिस्थापन - इसका प्रसिद्ध नाम ‘प्रश्नोत्तरशास्त्र’ है । आवश्यकनिर्युक्ति के विसंवादपूर्ण वक्तव्यों को १० प्रश्नों के माध्यम से आगमों के प्रमाणों द्वारा सिद्ध करने का प्रयत्न किया है । इसकी रचना संवत् १६७६ के पश्चात् की गई है ।

३. २१ प्रश्नोत्तर - साधु लखमसी कृत २१ प्रश्नोत्तर के प्रत्युत्तर दिये गए हैं । गणिपंद का उल्लेख होने से रचना संवत् १६७६ के पश्चात् की गई है ।

४. भाष्यत्रय-बालावबोध - रचना संवत् १६७७, स्थल जैसलमेर है । भणसाली-गोत्रीय शाहरुशाह, जैसलमेर के आग्रह से हुई है ।

५. सम्यक्त्वकुलक-बालावबोध - इसकी संवत् १६५५ की लिखित प्रति प्राप्त है ।

६. गुणकित्त्व-षोडशिका - परिचय आगे दिया जाएगा ।

७. अघटकुमार-चौपाई - रचना संवत् १६७४ में जिनसिंहसूरि के राज्य में हुई है ।

८. धर्मबुद्धि-सुबुद्धि-चौपाई - रचना संवत् १६९७, राजनगर ।

९. ललितांग-रास

१०. लुम्पक-मतोत्थापक-गीत - इसमें लोकाशाह के मत का खण्डन किया गया है ।

११. पञ्चकल्याणकस्तव-बालावबोध

१२. समस्मरण-स्तवक

इन कृतियों का परिचय देखें - खरतरगच्छ-साहित्य-कोश ।

गुणकित्त्व-षोडशिका

इसमें मूल श्लोक १६ हैं । गुण और कित्त्व पर विचार होने के कारण गुणकित्त्व-षोडशिका नामकरण किया गया है । इस पर स्वोपज्ञ टीका है । यह ग्रन्थ व्याकरण शास्त्र से सम्बन्ध रखता है । धातुरूपों में किस अवस्था में कित्त्व या गुण होता है इस पर सम्यक् रीति से विचार किया गया है । फक्किका स्वरूप इसकी रचना है । टीका में पाणिनि-व्याकरण के सूत्र और धातुपाठ देते हुए इसका सम्यक् प्रकार से प्रतिपादन किया है ।

प्रशस्ति में रचना संवत् प्राप्त नहीं है, किन्तु “श्रीजिनसिंहसूरि-विजयिराज्ये” उल्लेख होने से स्पष्ट है कि श्रीजिनसिंहसूरि का साम्राज्यकाल १६७० से १६७४ का है, अतः इसकी रचना भी इसी मध्य में हुई होगी ।

प्रतिलिपिकार :

प्रान्त पुष्पिका में “पं० श्रीजिवकीर्तिगणि-लिखितं” लिखा है । इसमें लेखन-संवत् नहीं दिया है । जीवकीर्ति में ‘कीर्ति’नन्दी को देखते हुए यह अनुमान किया जा सकता है कि मतिकीर्ति के साथ ही इनकी दीक्षा हुई होगी या उसी संवत् के आस-पास हुई होगी । मतिकीर्ति के साथ या उसके पश्चात् दीक्षा होने से यह स्पष्ट है कि ये भी श्रीगुणविनयोपाध्याय के शिष्य थे । इसके द्वारा रचित साहित्य प्राप्त नहीं है, किन्तु गुणविनयोपाध्याय-रचित भाव-

विवेचन, नल-दमयन्ती-प्रबन्ध और मूलदेव-चौपाई की लिखित प्रतियाँ प्राप्त हैं ।

इसकी एकमात्र ७ पत्रों की प्रति श्रीखरतरगच्छ ज्ञानभण्डार, शिवजीराम भवन, जयपुर में २०६/५५९ में सुरक्षित है । मैंने इसी प्रति के आधार से सन् १९४५ में प्रतिलिपि की थी । इस भण्डार के अधिकारियों से कई बार अनुरोध करने पर भी यह प्रति पाठमिलान के लिए प्राप्त नहीं हो सकी ।

शब्दानुशासन सम्बन्धी यह लघुकाय ग्रन्थ व्याकरण अध्येताओं के लिए अत्यन्त उपयोगी होगा ।^१

ठे. प्राकृतभारती,
जयपुर

१. नोंध : आ कृति-लेख घणो अशुद्ध हतो. तेमां पूर्ति अने सुधारा तथा टिप्पणो पण आवश्यक हतां. अे बधुं कार्य, मूल प्रतना अभावमां घणुं कठिन अने श्रमसाध्य हतुं. वळी, पाणिनीय व्याकरण पर आधारित रचना होवाथी पण घणी महेनत करवी पडे तेम हतुं. ए बधुं श्रमभर्युं काम मुनि त्रैलोक्यमण्डनविजयजीए यथामति-शक्ति करी आप्युं छे, अने ए रीते कृति सम्पादन-कार्यमां तेमणे सिंहफाळो आपेल छे, एटलुं वाचको-सम्पादकनी जाण सारु. - शी.

गुणकित्त्व-षोडशिका

सर्वत्रेको गुणः प्रोक्तो, विद्धिः सार्व(वार्द्ध)धातुके ।

उपधाया लघोरेव, पुगन्तस्याऽलघोरपि ॥१॥

व्याख्या : सर्वत्रेति निर्विशेषणे सार्वार्द्धधातुके इकः- इगन्तस्याऽङ्गस्य धातोः विद्धिः- शब्दानुशासनरहस्यबोधकैः गुणः प्रोक्तः- कथितः ।^१ अकारै- कारौकारा भवन्तीत्यर्थः । तत्र 'तिङ्शित् सार्वधातुकं' [३/४/११३] तिङिति लट् लुट् लृट् लेट् लोट् लङ् लिङ् आशिषिव्यतिरिक्तस्य ग्रहणं, लिङ्- लृटामष्टादशाऽऽदेशा गृह्यन्ते । शितस्त्वमी- शप्, श्लु, श्यन्, श्नु, श, श्नम्, शना, शतृ, शानच्, चानश् इति । शेषमार्द्धधातुकं लडादि ।^२ तत्र सार्वधातुके उदाहरति- तरति, नयति, भवति, एति । आर्द्धधातुके- कर्ता, चेता, स्तोता । सार्व[वार्द्ध]धातुके इति किं ? अग्नित्वम् । अग्नित्वमित्यत्र धातोरित्यनधिकृत्य विहितत्वान्नाऽऽर्द्धधातुकसञ्ज्ञा । अग्निकाम्यति । यदि हि प्रत्यये सतीत्युच्येत तदा इहाऽपि स्यात् ।

उपधाया लघोरेवेति उपधाया यदि गुणो भवति तदा लघोरेव ।^३ यथा- भेदनं, छेदनं, तोषणम् । न च भेत्ता, छेत्तेत्यत्र संयोगे गुरुरिति, गुरुत्वात् कथं गुण इति शक्यम् ? 'त्रसिगृधिधृषिक्षिपेः क्नुः' [३/२/१४०] 'हलन्ताच्च' [१/२/१०] ति क्नु-सनोः कित्त्वकरणेन ज्ञापितत्वात्, प्रत्ययादेरङ्गावयवस्य च हलोरानन्तर्यत्वे सत्यपि लघूपधायां गुणो न व्यावर्त्यत इति । यदि गुरुत्वादेव गुणो न स्यात् तदा कित्त्वकरणमनर्थकमेव स्यात् ।

पुगन्तस्याऽलघोरपीति दीर्घस्याऽपि गुणो भवति । यथा- श्लेपयति, द्वेपयति, क्नोपयति ॥१॥

१. सार्वधातुकार्द्धधातुकयोः - ७/३/८४

२. आर्द्धधातुकं शेषः - ३/४/११४

३. पुगन्तलघूपधस्य च - ७/३/८६

तथाऽन्त्यस्याऽज्जिति प्रोक्तो-ऽविचिण्णलुडित्सु जागरेः ।

अभ्यस्तस्योपधाया नो, अचि पित्सार्वधातुके ॥२॥

व्याख्या : अन्त्यस्य- अवसानवर्तिनः इकस्तथेति ह्रस्वस्य दीर्घस्य च गुणो अज्जिति प्रोक्त इति, जिति णिति प्रत्यये गुणो न भवति, तत्र वृद्ध्या तस्य बाधितत्वात् ।^१

अविचिण्णलुडित्सु जागरे इति जागृ इत्यस्याऽङ्गस्य गुणो भवति अविचिण्णलुडित्सु परतः ।^२ इदं बाधकबाधनार्थं, न किडती[१/२/५]त्यस्य जिति णिति परेऽन्त्यवृद्धेश्च बाधनार्थमित्यर्थः । तथा च जागरयति, जागरकः, साधु जागरी, जागरं जागरं, जागरो(घञ्)वर्तते इत्यादौ वृद्ध्या न बाधः । कृते च गुणे 'अत उपधाया' [७/२/११६] इति वृद्धिः प्राप्नोति सा न भवति । यदि हि स्यादनर्थक एव गुणस्याच्चिण्णलोश्च प्रतिषेधवचनमनर्थकम् । विचिण्णलुडित्सु यथाप्राप्तं कृगृजागृभ्यः क्विनः कित्वाद् गुणाभावो- जागृविः, चिण्- अजागारि, णल्- जजागार, अत्रोभयत्र वृद्धिः, डित्- जागृतः, जागृथः, डित्वाद् गुणाभावः । वीति केचिदिकारं उच्चारणार्थं वर्णयन्ति, तेन क्वसावपि वकारादौ गुणो न भवति- जजागृवान् । येषां तु नोच्चारणार्थस्तन्मते- जजागर्वानिति रूपम् । अजागरुः, अहं जजागर इत्यत्र गुणस्य प्रतिषेधः प्राप्नोति, नाऽप्रतिषेधात् । अविचिण्णलुडित्सु इति पर्युदासोऽयम् । ततश्चाऽयमर्थः- विचिण्णलुडि-व्यतिरिक्ते प्रत्यये गुणो भवति । विनादौ तु न विधिर्न प्रतिषेधः न गुणानुज्ञा । यदि केनापि प्राप्नोति तदा प्राप्नोत्येव । तेन जुसि चेति [७/३/८३] गुणोऽजागरुर्इत्यत्र । णलि तु णिद्भावपक्षे 'सार्वधातुकार्धधातुकयोः' [७/३/८४] इति गुणस्तेन जजागरेति सिद्धम् । अथवा जाग्र इति या प्राप्तिरसावानन्तर्याद् विचिण्णलुडित्सु इति प्रतिषिध्यते । कित्यप्राप्तं प्राप्यः(प्य) प्राप्तं प्रतिषेधयति ।

अभ्यस्तस्येति अभ्यस्तसंज्ञकस्याऽङ्गस्य उपधाया इक इउऋलृनां [अचि] इत्यजादौ पिति सार्वधातुके नो इति गुणाभावः गुणो न भवतीत्यर्थः ।^३ नेनिजानि, अनेनिजं, वेविजानि, अवेविजं, परिवेविषाणि, पर्यवेविषम् । अभ्यस्तस्येति किं ? वेदानि । अचीति किं ? नेनेक्ति । पिद्ग्रहणमुत्तरार्थम् ।

१. अचो ज्जिति - ७/२/११५

२. जाग्रोऽविचिण्णलुडित्सु - ७/३/८५

३. नाऽभ्यस्तस्याऽचि पिति सार्वधातुके - ७/३/८७

सार्वधातुक इति किं ? निनेजः । उपधाया इति किं ? जुहवानि, अजुहवम् ।
बहुलं छन्दसीति वक्तव्यं, जुजोषदिति यथा स्यात् ॥२॥

भूसुवोस्तिङ्युतो वृद्धि-लुकि हलि सार्वधातुके ।

विभाषोर्णोर्गुणोऽपृक्ते, न क्ङिति क्वचनाऽपि हि ॥३॥

व्याख्या : भूसुवोस्तिङि इति । नो इति वर्तते । ततश्चाऽयमर्थः-
भूसुवो इत्येतयोः **तिङि** सार्वधातुके गुणो न भवति ।^१ अभूत्, अभूः, अभूवं,
सुवै, सुवावहै, सुवामहै । सूतेर्लुग्विकरणस्येदं ग्रहणं, सुवति-सूवत्योर्विकरणेन
तिङो व्यवधानात् । विकरणस्यैव च ङित्वाद् गुणाभावः सिद्धः । तिङ्ग्रहणं
विकरणव्युदासार्थं, तेन तत्र गुणो भवत्येव यथा भवति । सार्वधातुक इत्येव-
व्यतिभविषीष्ट । लिङाशिषीत्याद्धधातुकसंज्ञत्वाद् गुणो वृत्तः । अथ बोभवीति
यङ्लुकि गुणप्रतिषेधः कस्मात् न भवति, ज्ञापकाद्, यदयं बोभूत्विति गुणाभावार्थं
निपातनं करोति ।^२ यदि यङ्लुक्पिदं भूसुवोस्तिङीति प्रावर्तिष्यत् तदा गुणाभावार्थं
बोभूत्विति निपातनं नाऽकरिष्यत्, तत्तु कृतं तेन यङ्लुकि गुणः सिद्धः ।
प्राप्तमेव प्रतिषिध्यत इति वचनाद् नाऽभ्यस्तस्येत्यनुवर्तनाद्वाऽभ्यस्तस्य न
गुणप्रतिषेधः ।

उतो वृद्धिलुकि हलीति [७/३/१८९] । पितीत्यनुवर्तते । इदमपि
प्राप्तगुणे प्रतिषेधार्थम् । उकारान्तस्याऽङ्गस्य वृद्धिर्भवति लुकि सति हलादौ पिति
सार्वधातुके । यौति, यौषि, यौमि, नौति, नौषि, नौमि, स्तौति, स्तौषि, स्तौमि ।
उत इति किं ? एति, एषि, एमि । लुकि इति किं ? सुनोति, सुनोषि, सुनोमि ।
हलीति किं ? यवानि, रवाणि । पितीत्येव- युतः, रुतः । अपि स्तुयाद्राजानं
इत्यत्र हि ङित् पिन्न भवति, पिच्च ङिन्न भवतीति प्रतिषेधाद् वृद्धेरभावः ।
अत्राऽयं भावस्तिपः पित्वाद् वृद्धौ प्राप्तायां यासुटो ङित्वेन सा प्रतिषिध्यते ।^३
ननु लिङो ङित्वात् तदादेशेषु स्थानिवद्भावेन तिङां ङित्वादेव वृद्धेरभावः
सिद्धस्तत्किमर्थमिदमुच्यते ? मैवं, यासुट एव ङित्करणात् जायते लाश्रितं ङित्वं
लादेशेषु न प्रवर्तते । यदि हि समुदाये 'स्थानिवद्' [१/४/१६] भावेन
ङित्कार्यमभविष्यत् तदा यासुटो ङित्वं न व्यधास्यत् । विहितं च तत् ज्ञापयति

१. भूसुवोस्तिङि - ७/३/८८

२. दार्धर्ति-दर्धर्षि-बोभूतो - ७/४/६५

३. यासुट् परस्मैपदेषूदात्तो ङित्व - ३/४/१०३

डिति यत् कार्यं तल्लादेशेषु न भवतीति डितो यत् कार्यं 'नित्यं डित' [३/४/९९] 'इतश्चे' [३/४/१००] त्यादिकं तद् भवत्येव । नाभ्यस्तस्येति एतदिहानुवर्तते, योयोति, नोनोति इत्येवमाद्यर्थम् ।

विभाषोर्णोरिति^१ वृद्धिरित्यनुवर्तते हलादौ पिति सार्वधातुके लुकि इति च । ततश्च हलादौ पिति सार्वधातुके लुकि सति ऊर्णोर्तेर्विभाषा वृद्धिर्भवतीत्यर्थः । प्रोर्णोति, प्रोर्णोति, प्रोर्णोषि, प्रोर्णोषि, प्रोर्णोमि, प्रोर्णोमि । हलीत्येव- प्रार्णवानि ।

गुणोऽपृक्ते इति [७/३/९१] ऊर्णोर्तेर्द्धातोरपृक्ते पिति हलि सार्वधातुके गुणो भवति । प्रौर्णोत्, प्रौर्णोः । हलीत्यनुवर्तमाने यत् पृक्तग्रहणं क्रियते तेन तज्ज्ञाप्यते, भवत्येषा परिभाषा यस्मिन् विधिस्तदादावल्ग्रहणे इति पूर्वेण विभाषाबाधे नित्यार्थमिदम् ।

न किडति व्वचनाऽपि हीति । किडतीति निमित्तसप्तम्येषा, किडन्निमित्तो यो गुणः प्राप्नोति स न भवति ।^२ चितं, चितवान्, स्तुतं, स्तुतवान् । डिति खल्वपि^३- चिनुतः, चिन्वन्ति । गकारोऽप्यत्र चर्त्वभूतो निर्दिश्यते । 'ग्लाजिस्थश्च ग्स्तुः' [३/२/१३९], जिष्णुः ॥३॥

विहायैतान् वक्ष्यमाणान्, जुसीगन्तं मिदि शिति ।

तथा डचृदृशं लिटि च, संयोगादिमृतं तथा ॥४॥

व्याख्या : विहायैतान् वक्ष्यमाणानिति । योऽयं 'न ड्ङिती'ति निषेधः सः वक्ष्यमाणानपवादान् विहाय- परित्यज्य । तानेवाऽऽह-

जुसीगन्तमिति । जुसि प्रत्यये परतः इगन्तमङ्ग विहाय, तस्मिन् गुणो भवतीत्यर्थः ।^४ अजुहवुः, अबिभयुः, अबिभरुः । अथ विनुयुः, सुनुयुरित्यत्र कस्मान्न भवति, अत्र द्वे डित्वे सार्वधातुकाश्रयं यासुडाश्रयं च । तत्र नाऽप्राप्ते सार्वधातुकाश्रयडित्वनिमित्ते प्रतिषेधे जुसि गुणः आरभ्यमाणस्तमेव बाधते । यासुडाश्रयडित्वनिमित्तं तु न बाधते, तत्र हि प्राप्ते चाऽप्राप्ते चाऽऽरभ्यत इति ।

मिदि शितीति मिदि- मेद्यति शिति प्रत्यये विहाय । तत्र हि शिति प्रत्यये परतो मिदेरङ्गस्येको गुणो भवति ।^५ यथा- मेद्यतिः, मेद्यन्ति । शितीत्येव-

१. ऊर्णोर्तेर्विभाषा - ७/३/९०

२. किडति च - १/१/५

३. खल्वपीति समस्तमव्ययं यथार्थे - ह.टि. ४. जुसि च - ७/३/८३

५. मिदेर्गुणः - ७/३/८२

मिद्यते । तथा ङृदृशमिति । अडिवात्(डि)ऋवर्णान्तं दृशं च विहायेति सम्बन्धः ।^१ तत्र न ङ्ङितीति न प्रवर्तते इत्यर्थः, किन्तु ऋवर्णान्तानां दृशेऽपि डिपरतो गुणो भवतीत्यर्थः । शकलाङ्गुष्ठकोऽकरत् अहं तेभ्योऽकरं नमः (?)। असरत्, आरत्, जरा । दृशेः- अदर्शत्, अदर्शतां, अदर्शन्निति ।

लिटि च संयोगादिमृतं तथेति । लिटि च परोक्षे संयोगादि-संयुक्तादिमृतं- ऋकारान्ताङ्गमपहाय न ङ्ङितीति निषेधः प्रवर्तते । तत्र तु 'ऋतश्च संयोगादेर्गुणः' [७/४/१०] इति गुणो भवति । यथा- स्वृ शब्दोपतापयोः [पाणि. धा. १९८]- सस्वरतुः, सस्वरुः । धृ कौटिल्ये [पाणि. धा. १००५]- दध्वरतुः, दध्वरुः । स्मृ स्मरणे [पाणि. धा. ८५९]- सस्मरतुः, सस्मरुः । ऋत इति किं ? चिक्षियतुः, चिक्षियुः । संयोगादेरिति किं ? चक्रतुः, चक्रुः । वृद्धिविषये तु वृद्धिरेव भवति । विप्रतिषेधेन संयोगोपधस्याऽपि लिटि गुणो भवतीति विज्ञेयं- संचस्करतुः, संचस्करुः । अत्र हि पूर्वं धातुः साधनेन युज्यते, पश्चादुपनतोपसर्गेणेत्यत्र दर्शने लिटि कृते तदाश्रये च द्विर्वचने पश्चादुपसर्गयोगे सत्यङ्भ्यासव्यवायेऽपीति [पाणि. वा. २५३९] सुडिह क्रियते । एवं कृत्वा संस्कृषीष्टेत्यत्र सुटो बहिरङ्गलक्षणस्याऽसिद्धत्वात् 'ऋतश्च संयोगादे'रिति [७/२/४३] इडागमो न भवति ॥४॥

ऋच्छत्यृतश्च याद्येषु, लिङ्-यङ्यक्षुपरेषु च ।

संयोगादिं तथाऽर्त्तिं च, दिधीवेव्योरिटश्च न ॥५॥

व्याख्या : ऋच्छत्यृतश्चेत्येतान् विहायेति प्राग्वत् । चकारेण लिटीत्यनुकृष्यते । ततश्च लिटि परोक्षे ऋच्छतेरङ्गस्य ऋ-इत्येतस्य ऋकारान्तानां च गुणो भवतीत्यर्थः ।^२ ऋच्छ- आनर्च्छ, आनर्च्छतुः, आनर्च्छुः । ऋ- आर, आरतुः, आरुः । ऋकारान्तानां- कृ विक्षेपे [पाणि. धा. १५०२]- निचकरतुः, निचकरुः । गृ निगरणे [पाणि. धा. १५०३]- निजगरतुः, निजगरुः । ऋच्छेरलघूपधत्वात् सर्वथाऽप्राप्तो गुणो विधीयते । ऋतां तु न ङ्ङितीति प्रतिषेधे । वृद्धिविषये पूर्वविप्रतिषेधेन वृद्धिरेवेष्यते- निजगार ।

याद्येषु लिङ्-यङ्यक्षु परेषु च संयोगादिं तथाऽर्त्तिं चेति च- पुनः याद्येषु लिङ्-यङ्-यक्षु परेषु संयोगादिं तथार्त्तिं च परित्यज्य न ङ्ङितीति

प्रतिषेधः प्रवर्तते इति सण्टङ्कः । अर्तेः संयोगादेश्च ऋतः निषेधं प्रतिषिध्य गुणो भवतीत्यर्थः ।^१ लिङीति आशीषिविहितलिङदेशा आर्धधातुकसंज्ञका गृह्यन्ते । लिङि- अर्यात् । संस्क्रियते, संस्क्रियात् । इह सुटो बहिरङ्गलक्षणस्याऽसिद्धत्वात् अभक्तत्वाद् वा संयोगादित्वं नाऽस्तीत्यङ्गस्य गुणो न प्रवर्तते । यङि- अरार्यते, सास्वर्यते, दीध्वर्यते, सास्मर्यते । अन्तैरङ्यत्यर्थश्रृणोतीनामुपसंख्यानमिति यङ्नन्दाः संयोगादय इति द्विर्वचनप्रतिषेधो यकारपरस्य नेष्यते इति (?) । यकि- अर्यते, स्मर्यते । याद्येष्विति संभवाद् व्यभिचाराच्च विशेषणं भवतीति । लिङे व्यभिचाराद् विशेषणम्, आत्मनेपदे सीष्टादौ लिङदेशत्वेऽपि यादित्वाभावाद् गुणो न प्रवर्तते । यङ्यकोः संभवाद् विशेषणं, व्यभिचाराभावात् ।

न ङ्ङितीत्यस्याऽपवादाः- दीधीवेव्योरिटश्च नेति । दीधीङ् दीप्तिदेवनयोः [पाणि धा. ११५२] वेवीङ् वेतिना तुल्ये [पाणि धा. ११५३] । इट'श्चाऽऽर्धधातुकस्येड्वलादेः' [७/२/३५] इत्यादिना प्रकरणेन विहित आगमस्तस्य च गुणवृद्धी न भवति(तः), निमित्तानुपादानात् सर्वत्रेति भावः ।^२ वृद्धिरिटो न संभवति, [परं] यस्मात् प्रत्ययविधिस्तदादिप्रत्ययेऽङ्गमिति परिभाषया इटोऽप्यङ्गेऽन्तर्भावात् अकारिषमित्यादौ लघूपधगुणः प्राप्तः, सोऽनेन प्रतिषिध्यते । श्वः कणिता, श्वो रणितेत्यादावन्त्यस्य गुणे प्राप्ते निषेधः । आदीध्यनं, आदीध्यकः, आवेव्यनं, आवेव्यकः । गुणवृद्धयोरभावादेरनेकाचोऽङ्गस्य यण् ।^३ 'इको गुणवृद्धी' [१/१/३] इत्यतो गुणवृद्धीति पदमनुवर्तते ॥५॥

सर्वत्र न धातुलोपे, स^४ भवेदार्धधातुके ।

परस्मैपदे सिचीगन्ते, वृद्धिर्भवति बाधिका ॥६॥

व्याख्या :- ते इति गुणवृद्धी सर्वत्र धातुलोपे आर्धधातुके- तिङ्शिद्व्यतिरिक्ते प्रत्यये न भवेत्, निमित्ते सत्यपि । किङ्द्व्यतिरिक्ते सार्व- धातुकार्धधातुकप्रत्यये निमित्तं, तस्मिन् सत्यपि तद्विधायकं सूत्रं न प्रवर्तते इत्यर्थः । धातुलोप इति अवयवे समुदायोपचाराद् धात्वेकदेशो धातुस्तस्य लोपो

१. गुणोऽर्त्तिसंयोगाद्योः - ७/४/२९

२. दीधीवेवीटाम् - १/१/६

३. एरनेकाचोऽसंयोगपूर्वस्य - ६/४/८२

४. टीकायां 'स' स्थाने 'ते' इति प्रतीकोपादानम्, पुनः तत्सम्बन्धि क्रियापदं 'भवेत्' इत्येव निर्दिष्टमित्यसमञ्जसता कथं समाधेयेति विद्वद्भिश्चिन्तनीयम् ।

यस्मिन्नाद्धधातुके तदार्धधातुकं धातुलोपं, तत्र ये गुणवृद्धी प्राप्नुतस्ते न भवति इति गर्भार्थः ।^१ यथा- लोलुवः, पोपुवः, मरीमृजः । लोलूयादिभ्यो यङन्तेभ्यः पचाद्यचि विहिते यङोऽचि च [२/४/७४] इति यङ्लुकि कृते तमेवाऽचमाश्रित्य ये गुणवृद्धी प्राप्ते तयोः प्रतिषेधः । धातुग्रहणं किं ? लूञ्, अनुबन्धलोपे भवत्येव, यथा- लविता । धातुग्रहणादेव प्रत्ययलोपे भवत्येव । यथा- रेट्, रिषे हिंसार्थस्य [पाणि. धा. ७३९] । विच्प्रत्ययलोपे उदाहरणम् । आर्धधातुकग्रहणात् सार्वधातुके भवत्येव । यथा- बोभोति, वरीवर्ति । इक इत्येव- अन्यत्र पापाचकः, अभाजि, रागः । पापाचक इत्यत्र यङो धात्ववयवस्य लोपे; अभाजि, राग इत्यत्र अनुस्वारस्य धात्ववयवस्य लोपेऽपि इग्लक्षणवृद्धेरभावा'दत उपधाया' इति [७/२/११६] वृद्धिर्भवत्येव ।

परस्मैपदे सिचीगन्ते वृद्धिर्भवति बाधिका इति परस्मैपदे सिचि परतः इगन्ताङ्गे वृद्धिर्बाधिका भवति अर्थाद् गुणस्य ।^२ अवैषीत्, अनैषीत्, अलावीत्, अवावीत्, अकार्षीत् । अन्तरङ्गमपि गुणमेषा वृद्धिर्ज्ञापकत्वाद् बाधत इत्यर्थः । अन्तरङ्गत्वं पुनर्गुणस्याऽऽद्धधातुकमात्रापेक्षत्वात् । वृद्धेस्तु आर्धधातुकविशेष-परस्मैपदपर-सिचमपेक्षमाणाया बहिरङ्गत्वं च । ज्ञापकं त्विदम्- यद्यन्तरङ्गो गुणो वृद्धेः प्राक् प्रवर्तते तदा सर्वत्राऽयादेशे कृते यान्तत्वादेव 'हम्यन्तक्षणे'ति [७/२/५] वृद्धिनिषेधे सिद्धे, तत्रैव णिश्चि-ग्रहणं न कुर्यात्, तत्तु कृतं, तत्करणाज्जायते अन्तरङ्गमपि गुणं वृद्धिर्बाधत इति । परस्मैपद इति किं ? अच्योष्ट, अश्लोष्ट । इगन्त इति किं ? अदेवीत्, असेवीत् । इगुपधस्य गुणो भवत्येव ॥६॥

जागृणिश्चीन् विहायैवा-ऽनिटां चैवाऽविशेषतः ।

बाधते वृद्धिरत्यन्तं, मृजेर्वृद्धिर्गुणाद् भवेत् ॥७॥

व्याख्या : जागृणिश्चीन् विहायैवेति एतान् परित्यज्य वृद्धिर्बाधिका भवति, एतेषु गुण एव भवतीत्यर्थः । जागृ- अजागरीत् । अत्र जागृ-ई इति स्थिते पूर्वं यण् प्राप्तस्तं सार्वधातुकगुणो बाधते, तं सिचि वृद्धिस्तां जागर्ति गुणस्तत्र कृते हलन्तलक्षणा वृद्धिः । अङ्गवृत्त इत्येतत्तु निष्ठितत्वाच्च दुर्ज्ञानत्वादानाश्रित्य यदि, तर्हि गुणे रपरत्वे च कृति लक्षणान्तरेण वृद्धिर्भवति तदा जागरक इत्यादावजन्तलक्षणां वृद्धिं बाधित्वा गुणे प्रवृत्ते रपरत्वे च 'अत

१. न धातुलोप आर्धधातुके - १/१/४

२. सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु - ७/२/१

उपधाया' [७/२/११६] इति वृद्धिः प्राप्नोति, नैष दोषः, चिण्णमुलोर्गुण-
प्रतिषेधाल्लिङ्गादुपधालक्षणवृद्धिर्न भवति इत्यवसीयते । अन्यथा चिण्णमुलोः
गुणरपरत्वयोः कृतयोरुपधालक्षणया वृद्ध्या सिध्यति रूपमिति प्रतिषेधं न
विदध्यात् ।^१ 'यदि तु गुणे कृते वृद्धिमात्राप्रवृत्ते लिङ्गं चेण्णमुलोः प्रतिषेध
आश्रीयते तदा जागृग्रहणं शक्यमकर्तुं, सो 'नेटि' इत्यनेन [७/२/४] प्रतिषिध्यते
तस्यां च प्रतिषिद्धायां 'अतो हलादे'रिति [७/२/७] विकल्पः प्राप्नोति, तमपि
बाधित्वा 'दतो त्रान्तस्ये'ति [७/२/२] नित्या वृद्धिः । तां बाधितुं जागृणिश्च[ति]
जागृग्रहणम् । तथोक्तम्-

“गुणोवृद्धिर्गुणो वृद्धिः, प्रतिषेधो विकल्पनम् ।

पुनर्वृद्धिर्निषेधोऽतो, यणपूर्वाः प्राप्तयो न वा ॥” इति

किडत्यचि मृजेवृद्धिर्वेष्यते^२, तेन मृजन्ति, मार्जन्तीति रूपद्वयसिद्धिः,
सा तु गुण(णा)विषयकत्वान्नोक्ता । णि- ऊनयीत्, एलयीत् । श्वि- अश्वयीत् ।

अनिटां चैवाऽविशेषतः बाधते वृद्धिरत्यन्तमिति च पुनरनिटां धातूनां
अविशेषत एव सामान्यत एव अन्ते उपधायां चेत्यर्थः, अत्यन्तमपवादराहित्येन
वृद्धिर्बाधते ।^३ अकार्षीत्, अहाषीत्, अभैत्सीत्, अच्छैत्सीदिति ।^४

मृजेवृद्धिः [७/२/११४] गुणाद् भवेत् इति गुणाद् गुणनिमित्ताद्
गुणकारणात् किडद्वर्जसार्वधातुकार्द्धधातुकादिति, यावदथाद् गुणं बाधित्वा वृद्धिर्भवति
निरवकाशत्वात् । मार्ष्टा, मार्ष्टव्यं, परिमार्ष्टि ॥७॥

तथैव शीडः सर्वत्र, गुणः स्यात् सार्वधातुके ।

सिच् ऊ(च्यू)र्णोतेर्विकल्पेन, गुणस्य विषयस्त्वयम् ॥८॥

व्याख्या :- तथैव शीडः सर्वत्र गुणः स्यात् सार्वधातुके इति
शीडः सर्वत्र सार्वधातुके गुणस्यात् ।^५ सर्वत्रग्रहणं न किडतीति निषेधबाधनार्थम्,
तेन तत्रापि गुणो भवतीत्यर्थः । शेते, शयाते, शेरेते । सार्वधातुक इति किं ?

१. चिण्णमुलोदीर्घोऽन्यतरस्याम् - ६/४/९३

२. मृजेरजादौ सङ्क्रमे विभाषा वृद्धिरिष्यते - वा० ।

३. 'नेटि' [७/२/४] इत्यनेन सूचितमिदम् ।

४. सिचि वृद्धि० - ७/२/१, वदव्रजहलन्तस्याऽचः - ७/२/३

५. शीडः सार्वधातुके गुणः - ७/१/२१

शिष्ये । लिङादेशानां तिङ्शितां 'लिङ्चे'ति [३/३/१५९] सूत्रेणाऽऽर्द्धधातु-
कत्वप्रतिपादनात् प्रत्युदाहरणम् ।

सिचीति ऊर्णोते: इडादौ सिचि परस्मैपदे परे परतो विकल्पेन गुणो
भवति ।^१ प्रौर्णवीत् । पक्षे वृद्धिः- प्रौर्णावीत् । 'विभाषोर्णोः' [१/२/३]
इत्यङित्वपक्षे वृद्धिविकल्पोऽयम् । ङित्वपक्षे तु गुणवृद्धयोरभावे तु उवङ्
भवति- प्रौर्णुवीत् । अयं- पूर्वोक्तो गुणस्य विषयः - गोचरं, प्रोक्तः इति
गम्यते, तुः पादपूर्तो ॥८॥

कुटादिभ्योऽज्जितः सर्वे, गाडश्चाऽपि ङितः स्मृताः ।

विज इङ् विभाषोर्णोते-स्तथाऽपि सार्वधातुकम् ॥९॥

व्याख्या : कुटादिभ्योऽज्जितः सर्वे गाडश्चापि ङित स्मृता इति ।
गुणप्रतिषेधविषये 'न किङिति क्वचनाऽपिही'त्युक्तम् । तत्रौपदेशिकस्य सुखाभि-
गम्यत्वादातिदेशिकं ङित्वं दर्शयन्नाह- कुट कौटिल्ये [पाणि. धा. १४५४]
इत्यत आरभ्य यावत् कुङ् शब्दे [पाणि. धा. १४९३] एते कुटादयो गृह्यन्ते,
तेभ्यस्तथा गाडः इति ङकारस्याऽनन्यार्थत्वादिङादेशो गृह्यते, न गां गता [पाणि.
धा. १०१६] इति धातुः, तस्माच्च मे(परे)ऽज्जितो जिणि-तद्व्यतिरिक्ताः सर्वे
समस्ताः प्रत्यया ङितः स्मृता इति ङित्वं भवन्तीत्यर्थः ।^२ कथं पुनरन्तरेण वर्ति-
वत्यर्थो गम्यते ? उच्यते- अन्तरेणाऽपि वर्ति- वत्यर्थो गम्यते । यथा- सिंहो
माणवकः, यथा वा अब्रह्मदत्तं ब्रह्मदत्त इत्याह (इत्युक्ते) ब्रह्मदत्तवदयं भवतीति
प्रतीयते, एवमिहाऽपि अङितं ङित्वाह, ङित्वं भवतीति गम्यते । कुटादिभ्यः-
कुटिता, कुटितुं, कुटितव्यम् । गाङ्- अध्यगीष्ट, अध्यगीषातां, अध्यगीषत् ।
अज्जित इति किं ? उत्कोटयति, उत्कोटकः, उत्कोटो वर्तते । व्यचेः
कुटादित्वमनसीति वक्तव्यं [वा०]- विचिता; विचितुं, विचितव्यम् । अनसीति
किं ? उरुव्यचाः ।

विज इङिति । ओविजी भयचलनयोरस्मात् पर इडादिप्रत्ययो ङिद्
भवति ।^३ उद्विजिता, उद्विजितुं, उद्विजितव्यम् । इङिति किं ? उद्वेजनीयम् ।

विभाषोर्णोतेरिति । इङित्यनुवर्तते । ऊर्णुञ् आच्छादने [पाणि. धा.

१. ऊर्णोतेर्विभाषा - ७/२/६

२. गाङ्कुटादिभ्योऽज्जितङित् - १/२/१

३. विज इङ् - १/२/२

१११४] अस्मात् पर इडादिप्रत्ययो विभाषा- विकल्पेन डिद्धवति ।^१ प्रोर्णविता, प्रोर्णविता । इडित्येव- प्रोर्णवनं, प्रोर्णवनीयम् ।

तथाऽपित् सार्वधातुकमिति तथा अपित् सार्वधातुकं डिद्ध् भवति ।^२ इडिति निवृत्तम् । कुरुतः, कुर्वन्ति, चिनुतः, चिन्वन्ति । सार्वधातुकमिति किं ? कर्ता, कर्तुं, कर्तव्यम् । अपिदिति किं ? करोति, करोषि, करोमि ॥९॥

लिङ् वाऽसंयोगतः कित् स्यात्, तथेधेर्भवतेः परः ।

क्त्वा मृडादिगणात् सेट्को, रुदादिभ्यः सना युतः ॥१०॥

व्याख्या : लिङ् वाऽसंयोगतः कित् स्यादिति वा-शब्द एवकारार्थः । असंयोगत एव- असंयोगादेव धातोः परो लिट्प्रत्ययः अपित् किद् भवति ।^३ बिभिदतुः, बिभिदुः, चिच्छिदतुः, चिच्छिदुः, ईजतुः, ईजुः । असंयोगादिति किं ? सस्रंसे, दध्वंसे । केचितु संयोगाल्लिटः कित्वं विकल्पयन्ति । तन्मते- ममथुतुः, ममथुः ममन्थुतुः, ममन्थुः । अपिदित्येव- बिभेदित् । पूर्ववदत्राऽपि वतिमन्तरेणाऽपि वत्यर्थो गम्यते ।

तथेधेर्भवतेः पर इति । तथा इधेर्भवतेश्च परे लिट्प्रत्ययः किद् भवति ।^४ समीधे दस्युहतमम् । पुत्र ईधे अथर्वणः । भवतेः खल्वपि- बभूव, बभूविथ । इन्धेः संयोगार्थं ग्रहणम्, भवतेः पिदर्थं, तेन बभूवेत्यत्राऽऽतिदेश-ककित्वेन स्वनिमित्तौपदेशिकणित्वस्योपहतत्वाद् वृद्धिसूत्रं न प्रवर्तते । गुणस्त्व-विशेषविहितत्वेन तत्रापि प्रवर्तते एवेति तन्निवृत्तिर्न किङ्तीतित्यनेन ।

यत्तु कृष्णपण्डितेन- “ननु इग्लक्षणयोर्गुणवृद्धयोः किङ्ति चेति निषेध इत्युक्तं, तत्कथमज्जलक्षणाया वृद्धेर्निषेधः ? न च कित्ववैयर्थ्यं, थलि उत्तमे णलि च गुणनिषेधार्थत्वेनोपपत्तेः, सत्यं, कित् डिदित्युभयमत्राऽनुवर्तते । तत्र कित्वेनैव सिद्धे डिदित्वविधेरजलक्षणाया अपि निषेधो भवती”त्युक्तं तत्तु न सम्यक् प्रतिभाति, कित्वेन णित्वबाधात् किति तु विधिसूत्राभावादेव वृद्धेरभावस्ततो न किङ्तीति सूत्रेण तत्प्रतिषेधविधानं व्यर्थमेव । यदि विधायकसूत्राभावेऽपि वृद्धेः प्रतिषेधः क्रियेत, तदा भवतीत्यादौ पित्यपि प्रसजन्ती वृद्धिः कथं वार्या स्यात् ? कित् डिदित्युभयमनुवर्तते इति यदुक्तं, तदपि न, अधिकारान्तरेणा-

१. विभाषोर्णोः - १/२/३

२. सार्वधातुकमपित् - १/२/४

३. असंयोगाल्लिट् कित् - १/२/५

४. इन्धिभवतिभ्यां च - १/२/६

ऽधिकारस्य बाध इति किदधिकारेण डिदधिकारस्य बाधितत्वात् । उभयानुवृत्तौ हि वचिस्वपियजादीनां जागर्तेश्च संप्रसारणगुणयोर्विकल्पः प्रसज्येत ।

ननु कृताकृतप्रसङ्गत्वेन नित्यत्वाद् वुगेव गुणवृद्धी बाधिष्यते तत् किं कित्त्वेन प्रतिषेधार्थेन ? न च कृतयोर्गुणवृद्धयोरेजन्तस्य प्राप्नोत्यकृतयोस्तूदन्तस्येति शब्दान्तरप्राप्त्या वुकोऽनित्यत्वम् । एकदेश विकृतस्याऽनन्यत्वेन शब्दान्तर-प्राप्त्यभावात् । सत्यं, तदेतद् वार्तिककारस्य मतम् । यदाह- 'इन्धेः छन्दो-विषयत्वाद् भुवो वुको नित्यत्वात्, ताभ्यां लिटः किद्वचनानर्थक्यमिति । सूत्रकारस्तु मन्यते वुगनित्य इति । तद्विधौ हि 'ओः सुपि' [६/४/८३] इत्यतः ओरित्यनुवर्तते । उवर्णान्तस्य भुवो वुग् यथा स्यात्, बोभावेति यडि लुकि मा भूदिति । तत्र हि इन्धिभवतिभ्यां च इति श्रितपा निर्देशेन कित्त्वं व्यावर्त्यते, तेन वृद्धिरेव भवति । एवं च यथा तत्राऽनुवर्णान्तत्वाद् वुग् न भवति, एवं बभूवेत्यत्रापि वृद्धौ कृतायां न प्राप्नोतीत्यनित्यो वुक् परया वृद्ध्या मा बाधीत्यारम्भणीयं कित्त्वम् । एष एव च कित्त्वे श्रितपा निर्देशं लुकि च तदभावं कुर्वतः सूत्रकृतोऽभिप्रायः । अत्रेष्टिः(त्र)श्रन्थिग्रन्थिदम्भिस्वञ्जीनामिति वक्तव्यम् (वा०) । ग्रेथतुः, ग्रेथुः, देभतुः, देभुः, परिषस्वजे, परिषस्वजाते ।

क्त्वा मृडादिगणात् सेट्क् इति । मृड् मृद् गुध् कुष् क्लिश् वद् वस् एते मृडादयः । एभ्यः परः सेट्क्वाप्रत्ययः किद्व्रवति ।^१ 'न क्त्वा सेडि'ति [१/२/१८] प्रतिषेधं वक्ष्यति, तस्याऽयं पुरस्तादपकर्षः, अपवाद इति यावत् । गुधकुष्क्लिशानां तु 'रलो व्युपधा'दिति विकल्पे प्राप्ते नित्यार्थं वचनम् । मृडित्वा, मृदित्वा, गुधित्वा, कुषित्वा, क्लिशित्वा ।

रुदादिभ्यः सना युतः इति । रुदादिभ्य इति रुदादिगणात्, रुद् विद् मुष् ग्रहि स्वपि प्रच्छ इत्येतेभ्यः सना युतः क्त्वा, सन्प्रत्ययेन सहितः क्त्वाप्रत्ययः किद्व्रवति ।^२ रुदविदमुषाणां 'रलो व्युपधा'दिति विकल्पे प्राप्ते नित्यार्थं वचनं ग्रहे विध्यर्थमेव, स्वपिपृच्छ्योः सनर्थं ग्रहणं, किदेव हि क्त्वा । रुदित्वा, रुरुदिषते, विदित्वा, विविदिषते, मुषित्वा, मुमुषिषति, गृहीत्वा, जिघृक्षति, सुप्त्वा, सुषुप्सति, पृष्ट्वा, पिपृच्छिषति । ग्रहादीनां कित्त्वात् संप्रसारणं भवति ।^३ 'किश्च पञ्चभ्यः' [७/२/७५] इति पृच्छेरिडागमः ।

१. मृड्मृद्गुधकुष्क्लिशवदवसः क्त्वा - १/२/७

२. रुदविदमुषग्रहिस्वपिप्रच्छः संश्च - १/२/८

३. ग्रहिज्यावयिव्याधि० - ६/१/१६

इगन्तादिगुपान्त्याच्च, झलादिसन् किदिष्यते ।

झलादी लिङ्सिचावात्म-नेपदेष्विगुपान्त्यतः ॥११॥

व्याख्या : इगन्तादिगुपान्त्याच्च झलादिः सन् किदिष्यत इति ।^१ सन्ग्रहणात् कृवेति निवृत्तम् । चिकीर्षति, जिहीर्षति । इगन्तादिति किं ? पिपासति, तिष्ठसति । कित्वाभावाद् घुमास्थेतीत्वाभावः [६/४/६६] । झलादिरिति किं ? शिशयिषते । इगुपान्त्याद्- बिभित्सति, बुभुत्सते । इगुपान्त्यादित्येव- यियक्षति । अकित्वात् सम्प्रसारणाभावः । झलादीत्येव- विवर्द्धिषते । इटा व्यवहितत्वात् सनो न कित्त्वं, तेनोपधागुणः । पाणिनीयसूत्रापेक्षया हल्-ग्रहणस्य जातिवाचकत्वात् सिद्धं- धिप्सति ।

झलादी लिङ्सिचावात्मनेपदेष्विगुपान्त्यत इति । इक उपान्त्यन्तस्थ-समीपे यस्य स इगुपान्त्यः- इगुपध इत्यर्थः । तस्मात् परौ झलादी लिङ्सिचौ आत्मनेपदेषु परतः कितौ भवतः ।^२ भित्सीष्ट, भुत्सीष्ट । सिचि खल्वपि-अभिन्त, अबुद्ध । इगुपान्त्य इति किं ? यक्षीष्ट, अयष्ट । अकित्वात् संप्रसारणा-भावः । आत्मनेपदेष्विति किं ? अस्त्राक्षीत्, अद्राक्षीत् । अत्र कित्वाभावात् 'सृजिदृशोर्झल्यमकिति' [६/१/५८] इत्यमागमः ।

ऋवर्णान्ताद् वा गमश्च, हनः सिच् गन्धने यमः ।

दक्षो दाक्षीसुतश्चख्यौ, वा चोपात् पाणिपीडने ॥१२॥

व्याख्या : ऋवर्णान्तादिति । ऋवर्णान्ताद् धातोः परौ लिङ्-सिचावात्मनेपदेषु झलादी कितौ भवतः ।^३ कृषीष्ट, हृषीष्ट । सिचि खल्वपि-अकृत, अहत । 'ह्रस्वादङ्गा'[८/२/२७]दिति सिचो लोपः । झलीत्येव-वरिषीष्ट, अवरिष्ट ।

वा गमश्चेति चकारो लिङ्सिचोरनुकरणार्थः । ततोऽयमर्थः- वेति विकल्पेन गमः परौ लिङ्सिचौ आत्मनेपदेषु झलादी कितौ भवतः ।^४ संगसीष्ट,

१. इको झल् - १/२/९, हलन्ताच्च - १/२/१०

२. लिङ्सिचावात्मनेपदेषु - १/२/११

३. खल्वपीति यथार्थेऽव्ययम् - ह. टि.

४. उश्च - १/२/१२

५. वा गमः - १/२/१३

समगत, समगंस्त । संगंसीष्ट, अत्र कित्त्वपक्षेऽनुनासिकलोपो भव'त्यनुदात्तोपदेशवन-
तितनोत्यादीना'[६/४/३७]मित्यनेन ।

हनः सिच् [१/२/१४] इति हन्तेर्धातो परः सिच् किद् भवति ।
आहत, आहसातां, आहसत । सिचः कित्वादनुनासिकलोपः । सिञ्ग्रहणं
लिङ्निवृत्त्यर्थ, उत्तरत्राऽनुवृत्तिर्मा भूत् । आत्मनेपदग्रहणमुत्तरार्थमनुवर्तते, इह तु
परस्मैपदेषु हन्तेर्वधभावस्य नित्यत्वात् कित्त्वस्य प्रयोजनं नास्ति ।^१

गन्धने यम इति सिचावात्मनेपदेष्विति वर्तते । यमेर्धातोर्गन्धने वर्तमानात्
परः सिच्प्रत्ययः किद् भवति आत्मनेपदेषु परतः ।^२ गन्धनं सूचनं परेण
प्रच्छद्यमानस्याऽवद्यस्याऽऽविष्करणम् । अनेकार्थत्वाद् धातूनां यमिस्तत्र वर्तते ।
उदायत, उदायसातां, उदायसत । सूचितवान् इत्यर्थः । सिचः कित्वादनुनासिक-
लोपः ।

तथा **दक्षो दाक्षीसुतः**—पाणिनिश्चख्यौ—अचीकथत् । किं? वा
चोपात् पाणिपीडने इति यमः सिश्चात्मनेपदेष्विति वर्तते । यमेर्धातोः परः
सिच्प्रत्ययो विभाषा किद् भवति आत्मनेपदेषु परतः ।^३ उपायत कन्यां, उपायंस्त
कन्याम् । उपायत भार्या, उपायंस्त भार्याम् । पाणिपीडनं विवाहनं दारकर्मणि
यावत् । उपाद्यमः स्वकरणे [१/३/५६] इत्यात्मनेपदम् ॥१२॥

स्थाध्वोरिच्च विभाषा क्त्वा, थफान्तान्नोपधाच्च सेट् ।

***वञ्जिलुञ्जिऋतश्चाऽपि, काश्यपस्य तृषेर्मृषेः ॥१३॥**

व्याख्या :- **स्थाध्वोरिच्चेति** [१/२/२७] सिजात्मनेपदेष्विति वर्तते ।
तिष्ठते—धातोर्युसंज्ञकानां च इकारोऽन्तादेशः सिच्च किद् भवति आत्मनेपदेषु
परतः । उपास्थित, उपास्थिषातां, उपास्थिषत । घुसंज्ञकानां—अदित, अधित ।
कित्वादन्त्यस्य न गुणः ।

विभाषा क्त्वा थफान्तान्नोपधाच्च सेडिति । नकारोपधाद् धातोः
थकारान्तात् फकारान्ताच्च परः क्त्वा प्रत्ययः सेड् वा किद् भवति ।^४ ग्रथित्वा,
ग्रन्थित्वा, श्रन्थित्वा, गुफित्वा, गुम्फित्वा । नोपधादिति किं ?

१. हनश्च वधः - ३/३/७६

२. यमो गन्धने - १/२/१५

३. विभाषोपयमने - १/२/१६

४. अत्र समाहारद्वन्द्वे पञ्चमी - ह.टि.

५. नोपधात् थफान्ताद् वा - १/२/२३

रेफित्वा, गोफित्वा । “रलो व्युपधादि’त्यपि [१/२/२६] विकल्पोऽत्र न भवति, नोपधाग्रहण-सामर्थ्यादिति स्थित”मित्युक्तं कृष्णेन । तत्र नोपधाग्रहणस्य कीदृशं सामर्थ्यं ? किं रलो व्युपधेति सर्वत्र नोपधाऽनोपधयोरविशेषेण कित्त्वप्राप्ते इदमारभ्यते ?, येन सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थः इति सामर्थ्यं स्यात् ? यतो नोपधग्रहणेनैव व्युपधत्वस्य व्यवहितत्वाद् रलो व्युपधेति विकल्पस्य सर्वथा बाधितत्वाद् व्यर्थ-मेवेदम् । अत एवाऽभिन्नविषयत्वात् व्युपधाभावेऽपि ‘श्रथित्वा, श्रन्थित्वे’-त्युदाह्रियते । अत एव भाष्यकृद्भगवता बाध्यबाधकभावोऽपि नाऽऽविश्चक्रे । तेन सामर्थ्यान्तराभावाद् रिफित्वा, रेफित्वा, गुफित्वा, गोफित्वेति विकल्पेन भाव्यं, तथा चार्फित्वेति प्रत्युदाहरतुं युज्यते । तथा तु नो प्रत्युदाहृतं वामनाचार्येण । तेन तदभिप्रायं सम्यग् नावसीयते । हैमधातुपारायणे रिफत् कथन-युद्ध-हिंसा-दानेषु [सिद्ध. धा. १३७६]-रिफति, रिरेफ, रेफिता, रिफितः, न्युपान्त्य इति व्यावृत्तिबलात्, ऋतृषमृषेति [सिद्ध. ४/३/२४] वौ व्यञ्जनादेरिति [सिद्ध. ४/३/२५] च वा कित्वाभावे क्त्वेति [सिद्ध. ४/३/२९] नित्यमकित्वे रेफित्वेत्युक्तं तदपि विचार्यमाणं विशीर्यते । थफान्तादिति किं ? संस्रित्वा, ध्वंसित्वा ।

वञ्चिलुञ्चिऋतश्चाऽपि इति वञ्चि लुञ्चि ऋत इत्येतेभ्यः परे क्त्वाप्रत्ययः सेड् वा किद् भवति ।^१ वचित्वा, वञ्चित्वा, लुचित्वा, लुञ्चित्वा, ऋतित्वा, अर्तित्वा । ‘ऋतेरीयङ्’ [३/१/२९] आर्द्धधातुके विकल्पितः^२, स यत्र पक्षे नाऽस्ति तत्रेदमुदाहरणम् । सेडित्येव- वक्त्वा ।

काश्यपस्य तृषेर्मृषेः ॥१३॥

कृशो हलादेर्व्युपधा-द्रलन्तात् संस्तथैव च ।

अतिदेश-क्विडतः प्रोक्ताः सुबोधा उपदेशिकाः ॥१४॥

व्याख्या :- कृश इति काश्यपस्याऽऽचार्यस्य मतेन तृषेर्मृषेः कृशश्च परः सेट् क्त्वाप्रत्ययो वा किद् भवति ।^३ तृषित्वा, तर्षित्वा, मृषित्वा, मर्षित्वा, कृशित्वा, कर्षित्वा । काश्यपग्रहणं पूजार्थम् । वेत्येव वर्तते ।

हलादेर्व्युपधाद्रलन्तात् संस्तथैव चेति । उश्च इश्च वी, वी उपधे

१. वञ्चिलुञ्च्युतश्च - १/२/२४

२. आयादय आर्द्धधातुकेवा - ३/१/३१

३. तृषिमृषिकृशेः काश्यपस्य - १/२/२५

यस्य धातुगणस्य स व्युपधः, तस्मादुकारोपधादिकारोपधाच्च धातोर्हलादेः रलन्तात् परः संश्च क्त्वा च सेटौ कितौ भवतो वा ।^१ द्युतित्वा, द्योतित्वा, दिद्युतिषति, दिद्योतिषति, लिखित्वा, लेखित्वा, लिलिखिषति, लिलेखिषति । रल इति किं ? देवित्वा, दिदेविषति । व्युपधादिति किं ? वर्त्तित्वा, विवर्त्तिषति । हलादेरिति किं ? एषित्वा, एषिषति । सेडित्येव- भुक्त्वा, बुभुक्षते ।

अतिदेशकिडन्तः प्रोक्ता इति स्वरूपेण(णाऽ?)किडतोऽपि सन्तः अतिदेशेन तद्वत्करणेन किडत्कार्यभाक्त्वेन किडन्तः अतिदेशकिडन्तः प्रोक्ताः- पूर्वं प्रतिपादिताः ।

सुबोधा उपदेशिका इति उपदेशपाठः तत्र भवाः उपदेशिकाः क्त्वादयः सुबोधाः- सुखज्ञेयाः ॥१४॥

सुबोधा इत्युक्तं तदेवाऽपवादविषयं प्रदर्शनेन स्पष्टयति न क्त्वा सेट्क इत्यादिना सार्द्धश्लोकेन -

न क्त्वा सेट्कस्तथा निष्ठा, धृष्शीङ्भ्यां स्विन्मिदिक्ष्वदः ।

मृषस्तितिक्षावचनात्, तथा भावादिकर्मणोः ॥१५॥

उदुपान्त्याद् विकल्पेन, तथा पूडः कितौ मुनेः ।

व्याख्या :- न क्त्वा सेट्क इति सह इटा वर्तते यः स सेट्कः । सेट्कः क्त्वाप्रत्ययः किन्न भवति ।^२ देवित्वा, सेवित्वा, वर्त्तित्वा । सेट्क इति किं ? कृत्वा, धृत्वा । क्त्वाग्रहणं किं ? जिगृहीतिः, उपस्निहितिः, निकुचितः ।

धृष्शीङ्भ्यां स्विन्मिदिक्ष्वद इत्येतेभ्यः परा- धृषादिपरा निष्ठा किन्न भवति ।^३ तथेति सेट्का निष्ठा 'क्तवतू' [१/१/२५] रूपा किन्न भवति । धृष- प्रधर्षितः, प्रधर्षितवान् । शीङ्- शयितः, शयितवान् । स्विदि- प्रस्वेदितः, प्रस्वेदितवान् । [मिदि-] प्रमेदितः, प्रमेदितवान् । [क्ष्वदि-] प्रक्ष्वेदितः, प्रक्ष्वेदितवान् । सेडित्येव- स्विन्नः, स्विन्नवान् । स्विदादीनां 'आदितश्चे' [७/२/१६]ति निष्ठायामिद् प्रतिषिध्यते । 'विभाषा भावादिकर्मणो'रिति पक्षे [७/२/१७] इडनुज्ञायते स विषयः कित्वप्रतिषेधस्य ।

१. रलो व्युपधाद्धलादेः संश्च - १/२/२६

२. न क्त्वा सेट्- १/२/१८

३. निष्ठा शीङ्स्विदिमिदिक्ष्वदिधृषः - १/२/१९

मृषस्तितिक्षावचनादिति । मृषेर्धातोः तितिक्षावचनात् तितिक्षार्थात् सेङ्निष्ठा किन्न भवति इति ।^१ मर्षितः, मर्षितवान् । तितिक्षावचनादिति किं ? अपमृषितं वाक्यमाह । तितिक्षा- क्षमा, क्षान्तिरिति यावत् ।

तथा भावादिकर्मणोः उदुपान्त्याद् विकल्पेनेति, उदुपान्त्यात्- उकारोपधात् परा भावादिकर्मणोः सेणिष्ठा वा किन्न स्यात् ।^२ द्योतितं, द्युतितं, तेन प्रद्युतितः, तेन प्रद्योतितः । मुदितमनेन, मोदितमनेन, प्रमुदितः, प्रमोदितः । उदुपधादिति किं ? स्वेदितमनेन । भावादिकर्मणोरिति किं ? रुचितं कार्षापणम् । सेडित्येव- प्रभुक्त ओदनः । व्यवस्थितविभाषा चेयं तेन शब्धिकरणानामेव भवति । गुध् परिवेष्टने [पाणि. धा. ११९५] गुधितमित्यत्र न भवति । कर्मक्रिया एकफलोद्देशप्रवृत्ताऽनेकक्षणसमूहरूपा, तस्या आदिक्षणः आदिकर्म । आद्यक्षणे प्रवृत्ते धात्वर्थभूता क्रिया नाऽप्रवृत्तेति वचनम् । अथवा न्यायसिद्धोऽयमर्थः, आदिक्षणमात्रे क्रियात्वारोपात्, तदुक्तम्-

“समूहः स तथाभूतः, प्रतिभेदं समूहिषु ।

समाप्यते ततो भेदे, कालभेदस्य सम्भवः ॥” इति ।

तथा पूङः कितौ इति पूङः परः क्त्वाप्रत्ययः निष्ठा च सेङ् न किद् भवति ।^३ पवितः, पवितवान् ।

मुनेः- पाणिनेः सूत्रानुसार्य्यं गुणातिदेशिकविचारः ।

श्रीमद्गुरोः प्रसादेन प्रापञ्चि मतिकीर्तिना ॥१६॥

श्रीयुगप्रधानश्रीमच्छ्रीजिनसिंहसूरिविजयिराज्ये श्रीमदुरूणां श्रीजयसोम- महोपाध्यायानां प्रसादेनाऽनुभावेन **मतिकीर्तिना** पाठकश्रीगुणविनयविनेयेन प्रापञ्चि- प्रपञ्चितो विस्तारितः । श्लोकबन्धेन पाणिनिसूत्रानुसारेण शब्दानुशासन- निष्णातमतीनां विदुषां पुरः प्रकाशितः इत्यर्थः ।

इति श्रीगुणकित्त्व-षोडशिका ॥ पं० श्रीजीवकीर्तिगणि-लिखितं ॥

१. मृषस्तितिक्षायाम् - १/२/२०

२. उदुपधाद् भावादिकर्मणोरन्यतरस्याम् - १/२/२१

३. पूङः क्त्वा च - १/२/२२

श्रीमुरीबाई-तेरमास (हरखासुत-शिवराजकृत)

- संपा. रसीला कडीआ

वि.सं. १८९२मां रचायेल 'श्रीमुरीबाई-महासतीना तेरमास'नी हस्तप्रत 'श्री कोडाय जैन महाजन भण्डार'मांथी प्राप्त थयेल हती. कुल ५२ गाथामां आ तेर मास निरूपाया छे. मागशर सुद १३ने गुरुवारना रोज तेनी रचना थयेली छे. रचनाकार श्रीशिवराज (सवराज) लोंकागच्छनो श्रावक छे. ते सायलानो निवासी छे. तेना पितानुं नाम हरखा छे.

जैन गुर्जर कवि भा. ६, पृ. ३१२-३१३ पर आ कृतिनी नोंध 'मूलीबाईना बारमास-५२ गाथा' अेम मूकी छे. प्रस्तुत कृतिनो 'तेरमास'थी उल्लेख छे. जै.गू.क. मां कृतिना आरम्भ-अन्त आ प्रमाणे छे :

आदि :-

हुं तो नमुं सिद्ध भगवंत, मुकी मन आमलो रे
गुण गाउं मुलीबाई सती, सहुको सांभलो रे
सती श्रावण सुंदर मास, कैसे रे वखाणुं रे
जेहनी साख सिद्धांत मोझार, वदवा न जाणुं रे

अंत :-

संवत अढार बाणुअे, जोड्या मागसीर मास रे
तीथि तेरस नें गुरुवार, पख अजवास रे
मूलीबाई तणो महिमा, चउ दस गाजे रे
भणे हरखासुत सवराज, सायलामां बिराजे रे

आ प्रत राजकोटना प्राणजीवन मोरारजी शाह पासे होवानुं नोंधायुं छे. आ प्रतमां मुरीबाईनो उल्लेख मुलीबाई छे. तेरमासनी प्रतमां पण क्यांक मुलीबाई तरीके उल्लेख छे. वळी, 'आदि'मांनी ४थी पंक्ति 'वदवा न जाणुं' अने प्रस्तुत कृतिमां 'वढवाण जाणुं रे'नो तफावत ध्यान खेंचे छे. बीजी गाथामां 'तिहां क्रीडा करे नरनार' वांचतां अहीं 'वढवाण' शहेरनो उल्लेख साचो जणाय छे. अंते कविअे पोतानो 'सवराज' तरीके उल्लेख कर्यो छे ज्यारे प्रस्तुत 'तेरमास'मां

‘સિવરાજ’ તરીકે ઉલ્લેખ છે. ‘બારમાસ’ની પ્રત મઢી નથી તેથી બન્નેના વધુ પાઠ-ભેદ નોંધી શકાતા નથી.

શીર્ષક સૂચવે છે તેમ આ કૃતિમાં લોંકાગચ્છના (સ્થાનકવાસી) સાધ્વી-મહાસતીજી-મુરીબાઈના તપ-શીલના ગુણ ગાતી જીવન ઝરમરને બાર-માસી સ્વરૂપમાં આલેખાઈ છે. લિપ્યન્તર કરતી વચ્ચે ‘ષ’નો જ્યાં ચ થતો હોય ત્યાં સીધો ‘ચ’ કરવામાં આવ્યો છે. શબ્દાન્તે અનુનાસિક હોય તો આગલો વર્ણ અનુસ્વાર લે છે, (જેમકે- રતન-રતન/જાણું-જાણું) એ ભાષાકીય વલણ નોંધનીય છે.

મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં ‘ફાગુ’ની પેટે બારમાસી સ્વરૂપ ચૂંબ જ ચેડાયું છે. અધિક માસવાલું વર્ષ હોય તો તે ‘તેરમાસા’ તરીકે પળ ઓઢાચાય છે. મોટે ભાગે જૈન કવિઓએ નેમ-રાજુલ કે સ્થૂલિભદ્ર-કોશાના જીવનવૃત્તાન્તને પસંદ કર્યું છે. મુખ્યતઃ તેમાં બારે માસના વિશિષ્ટ વર્ણન સાથે નાયિકાવિરહ આલેખાયો છે. સામાન્યતઃ અન્ત મિલનથી આવે છે. સં. ૧૬૪૯માં શ્રીડયરલ્લે ‘નેમિનાથ તેરમાસા’ લખ્યા છે.

પ્રસ્તુત કૃતિ એના સ્વરૂપલક્ષણોની રીતે જુદી પડે છે. અહીં નાયિકાનો વિરહ અને અન્તે મિલન વર્ણવાયા નથી, પળ પ્રત્યેક મહિને શ્રીમુરીબાઈ સંયમના માર્ગે કેવી રીતે આગઢ વધે છે તેના વિકાસના સોપાન આલેખાયા છે. મહિનાઓનું વિશિષ્ટતા સાથેનું પ્રકૃતિવર્ણન અહીં ગેરહાજર છે.

એક શ્રાવકે સાધ્વીજીના જીવનને આલેખ્યું છે. એમાં દરેક મહિને એમનો તપ-જપના માર્ગે થતો આધ્યાત્મિક વિકાસ અન્તે સંથારો ગ્રહણ કરવા પર્યન્ત પહોંચે છે તેની વાત કરી છે. કવિ પોતે પળ જૈન ધર્મમાં શ્રદ્ધા રાખનારા છે. પોતાના ઘરની સામે જ, જીવણભાઈ શેઠ અને ઝમકુ શેઠાણીએ ‘થાનક’ (સ્થાનક) બનાવ્યું હોવાથી, કવિના દિલને અત્યન્ત આનન્દ ઉપજે છે. તે સમયે વચ્ચત્તંદ રાજા રાજ્ય કરતો હતો તેવી ઐતિહાસિક માહિતી પળ અહીં મઢે છે. કવિ પોતે સ્થાનકવાસી જૈનમતમાં ઝંડી શ્રદ્ધા ધરાવનારા અને ધર્માનુરાગી શ્રાવક હોવાનું ઉપરોક્ત માહિતી જણાવે છે.

પ્રસ્તુત રચનાના પ્રત્યેક માસમાં કુલ ૪-૪ ગાથાઓ છે. શ્રાવણ માસથી તેનો પ્રારમ્ભ થાય છે, જેમાં મુરીબાઈના જન્મસ્થઢ અને માતપિતા તથા બાઢપળની

વિગતો મળે છે. મુરીબાઈ દશા-શ્રીમાઝી વણિક શ્રીરતનશા અને અમૃતબાઈથી થયેલ પુત્રી છે. તેઓ વઢવાણમાં રહેતા હતા. મુરીબાઈ રૂપે અને ગુણે અજોડ હતાં. પિતાને પ્રાણના આધાર સમ હતાં. આજ્ઞાંકિત હોવાથી માતા-પિતાને ખૂબ વહાલાં હતાં. બાઢપણથી જ પૂર્વપુણ્યના સંસ્કારો જાગૃત થયા હોય તેમ ધર્મને પામેલાં હતાં. ધર્મમાં અનન્ય રુચિ હતી.

બીજા માસ (ભાદરવા)માં મુરીબાઈની યૌવન અવસ્થાનું વર્ણન છે. કોઠારી નાનજી સાથે લગ્ન થયા. ઓરમાયા સન્તાન હોવાની વાત છે, જેથી નાનજી કોઠારી બીજવર હોવાનું જણાય છે. સંસાર માંડ્યો છે પણ મનમાં વૈરાગ્ય વસેલો છે. રંગભોગની વાત તેને રુચતી નથી. ભક્તિમાં સદા તલ્લીન રહે છે. સદા તપ-આયંબિલ કે ઉપવાસ કરતી રહે છે. સાધુ-સાધ્વીને સૂઝતો આહાર વહોરાવવો ગમે છે. અષાઢ માસમાં જેમ મેઘ મુશઢધાર વરસે છે તેમ મુરીબાઈ ધર્મકાર્યોમાં - (ઢોડાઢોરને ઢાણ આપવું, ગરીબગુરબાંને દાન આપવું, પતિની સંપત્તિનો અનેક જરૂરિયાતોને દાન આપી યોગ્ય ઉપયોગ કરવો) - વ્યસ્ત રહે છે. ઘરમાં ઓરમાન સન્તાનોને પોતાનાં કરી લીધા છે. એમની આંઁ ક્યારેય માની યાદ આવી ઢીની ન થાય તે જુએ છે.

ત્રીજા (આસો) માસમાં મુરીબાઈનો આન્તરિક વૈરાગ્ય વિશેષ ઢૂઢ થતો વર્ણવ્યો છે. સદા ઉપાશ્રયે જતી રહેતી હોવાથી, સંસારમાં એને હવે કશી આશા જણાતી નથી. ‘સંસાર ચાર દિવસના ચાંદરડા જેવો છે, કઠપૂતઢીનો ઁલ છે, એ જ્યાં કર્મના માર્યા નચાવે તેમ નાચવાનું છે. સગાવહાલાં ઘણાં છે પણ અન્ત સમયે તો કોઈ સાથે આવનાર નથી તેથી આ સંસાર-દાવાનઢમાંથી - બઢતામાંથી - મને બહાર કાઢવી જોઈએ’ એવું મંથન શરૂ થાય છે. ઉપાશ્રયમાં આઢે પહોર આવી, સતી-સાધ્વીનાં ચરણો સેવે છે. બીજી બાજુ, મોહ-મમતા ઁઢી, ઢનનો ઁૂટે હાથે દાન આપવામાં, સાધર્મિક ભક્તિમાં, વિકલાંગ પ્રત્યે વિશેષ વહાલ દર્શાવી, અનેક જીવોને શાતા પહોંચાઢે છે.

ત્રીજા મહિનામાં સંસારના જૂઠા સ્વરૂપને ઓઢઢી, મુક્ત થવાનું મન્થન ચાલતું બતાવ્યું હતું. હવે ચોથા (કારતક) માસમાં એ માર્ગે પ્રયાણ થાય તેવી, કરણીમાં પરિવર્તિત થાય છે. સતત અરિહન્ત દેવનું ઢ્યાન કરે છે. વસ્ત્રો પહેરવામાં સાદાઈ આવી. શણગારનો ત્યાગ કર્યો. વિષય-કષાય ઁઢડ્યા. ઢાવા-

પીવાની અનેક વાનગીનો ત્યાગ કર્યો. સેંથો પૂરવાનું છોડ્યું. પાંથી પાડવાનું પળ છોડ્યું. આંખમાં કાજળ લગાવવાનું છોડી દીધું. મધુર કળ્હ હતો છતાં હવે મોટે અવાજે ગાતી નથી, ક્યારેય નિન્દા-કૂથલી કરતી નથી. મોટેથી હસતી નથી. સત્સંગનો મહિમા સમજતી થઈ છે, તેથી જ્યાં સોબત બરાબર ન લાગે ત્યાં તે સોબતથી દૂર રહે છે.

પાંચમા (માગશર) માસમાં મુરીબાઈનો અધ્યાત્મભાવ એટલો વિકસે છે કે આર્યા આણંદબાઈ જેવા ગુરુ મળે છે અને તેમની પાસે ધર્મનો અભ્યાસ કરે છે. બાર વ્રત અંગીકાર કરે છે. હવે મુરીબાઈને ઘરના કામમાં ચિત્ત રહેતું નથી, વધુને વધુ સમય તે ઉપાશ્રયે આણંદબાઈ પાસે શીખતી રહે છે. સામાયિક, પ્રતિક્રમણ અને પોસહની લેહ લાગી છે. અસ્થિર સંસારમાં રહેવું એને માટે હવે કેદખાના જેવું થઈ પડ્યું છે. સંયમ માર્ગે ક્યારે જાડું, ક્યારે ઘેર આવન-જાવનના ફેરાં બંધ થશે ? ક્યારે મોહની તાંત તોડું ? - આ જ લેહ લાગી છે હવે મુરીબાઈને !

છઠ્ઠા (પોષ) માસમાં મુરીબાઈ હવે સંસારમાંથી નીકળવાનો મક્કમ નિરધાર કરે છે. ઘરમાં સૌને સ્પષ્ટ જણાવી દે છે કે પોતાને હવે દીક્ષા લેવી છે, આ વાતની આડે કોઈએ આવવું નહિ. અહીં મુરીબાઈના ચારિત્ર્યની ઉત્કૃષ્ટતા કવિએ સરસ વર્ણવી છે. ઘરમાં સૌ પ્રથમ આ વાત સાંભળી, ઓરમાન દીકરો આ વાતનો વિરોધ કરે છે. કહે છે - “શા માટે તમારે દીક્ષા લેવી ? લાડકોડથી ઉછેર્યા પછી હવે મને છોડીને જશો ? ક્યારેય અમને કડવાં વેળ કહ્યાં નથી. માથીયે અદકેરો સ્નેહ તમે આપ્યો છે.” આમ કહી દીકરો ચોધાર રડી પડે છે. પીયરનો પરિવાર પળ કરગરે છે. પળ મુરીબાઈ સૌને સંસારનું દુઃખ, સંસારનું સ્વરૂપ વર્ણવે છે અને સૌને પોતાની વાત માટે મનાવી લે છે.

સાતમા (માહ) માસમાં સંયમ લેવાની તૈયારી દર્શાવી છે. પાત્રાં ને પુસ્તકો લીધાં. ખૂબ જ ધન ખર્ચ્યું. લીંબડીમાં આવીને દીક્ષાનો ઉત્સવ કર્યો. લીંબડીના શેઠ રઘુભાઈએ આ ઉત્સવ પોતાને શિરે ઊઠાવી પુણ્યકર્મ બાંધ્યું. રતનબાઈ તેમના ગુરુ બન્યા. દીક્ષાના પાઠ, નવા ગ્રન્થો, જીવ-અજીવના ભેદ, ચોરાશી લાખ યોનિ વગેરે શીખવાડ્યા.

આઠમા માસ (ફાગણ)માં એમણે લીધેલી દીક્ષાની વાત છે. સં. ૧૮૬૫ના

વસંત માસની વદ ચોથે, શ્રીરતનબાઈના હાથે દીક્ષા થઈ. રત્નચિન્તામણિ સરીખા મહાવ્રત પામી મુરીબાઈ ખુશ છે. સંસારસમુદ્રમાંથી મારા ગુરુજીએ ડૂબતાંની બાંય પકડી મને બહાર કાઢી છે એનો એમનો સન્તોષ છે. એટલે જ કુટુંબ કલકલે છે, પીયરનો પરિવાર ધૂસ્કે ધૂસ્કે રહે છે ત્યારે કાચના કટકા માટે શું રત્ન ખોવાય ? એમ સમજાવી, દરેકને શક્તિ પ્રમાણે વ્રત-પચ્ચક્ષાણ ઉચરાવે છે.

નવમા (ચૈત્ર) માસમાં તેઓ વિચારે છે : “આયઘાનો કશો ભરોસો છે નહિ તો તપ કરીને કર્મ ટાળવા એ જ એક ઉપાય છે.” આથી એમણે છઠ્ઠ અને અઠ્ઠમ તપ શરૂ કર્યા. ૧૬દોષનો ત્યાગ કરી, નિર્દોષ આહાર વાપરતાં. (શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક સમ્પ્રદાયમાં આહારના દોષ ૪૨+૫ = ૪૭ ગણાય છે. સ્થાનકવાસી સમ્પ્રદાયમાં ૧૬ દોષો ગણાવ્યા છે.) ઉપવાસો વધતા જાય છે. ૧૫ ઉપવાસ તો અસંખ્ય વાર કરે છે. માસખમણ (મહિનાના ઉપવાસ) કરવાના શરૂ કર્યા. કાયાને ભાડું આપવાનું સમજી, વિગયત્યાગ કરી, લૂઘું અન્ન વાપરતા. લીલું શાક ખાવાનું યાવજ્જીવ છોડ્યું. પોતે ક્યારેય ચેલી નહિ કરે તેવો નિરધાર કરે છે. જેમ આંબાના લાકડાનો થાંભલો મજબૂત- ટકી શકે તેવો નથી હોતો તેમ આ દેહ કાચા કુમ્ભ પેટે ગમે ત્યારે તૂટી જવાનો છે તેમ સમજી, તપમાં અને વીર પ્રભુના ગુણ ગાવામાં લીન રહે છે.

દસમા (વૈશાખ) માસમાં તપ હજુ વધુ ઊગ્ર બનતું જાય છે. હવે આહારમાં માત્ર બે જ દ્રવ્ય લે છે. વસ્ત્રો જૂનાં પહેરે છે. છાશ અને લોટ વાપરે છે. ૧૩ દિવસ સુધી આ જ આહાર રહ્યો ત્યારે આંખો તગતગવા લાગી. જે જોઈને શેઠ રઘુભાઈએ એમને વિનતી કરીને બે રોટલી લેવાને સમજાવી દીધાં. આ આહાર ઉપર તપ તો ચાલુ જ હતા. શરીર હાડપિંજર બની ગયું. શરીરની નસોનું જાઢું દેખાવા લાગ્યું. આમ, તપ કરી, કાયામાંથી જાણે સર્વ કસ કાઢી લીધો.

અગિયારમા (જેઠ) માસમાં હવે મુરીબાઈને દેહનો જાણે કે ભાર લાગે છે ! ક્યારે એને વોસિરાવું ? આથી, તપ ઊગ્રતર બનતું ચાલ્યું. આઠ ઉપવાસને પારણે દસ ઉપવાસ એવું ઘણા દિવસ ચાલ્યું. પરિષદો સહ્યા - નિત્ય નવા નવા. સિંહ પેટે દીક્ષા પાઢી. રાગદ્વેષને તો ચકચુર કર્યા. સર્પની કાંચઢી જેવું શરીર થઈ ગયું. માત્ર એમાં હવે આત્મા જ એકલો રહ્યો છે, બાકી કાયામાં કશું નથી.

સંથારો હવે નિશ્ચિત હશે એમ જણાવી કવિ હવે બારમા માસ (અષાઢ)ને વર્ણવે છે.

અષાઢ માસે અનશન લઈ, ચમત્કામણાં કરી, દેહ વોસરાવવાનું મુરીબાઈએ પગલું ભર્યું. રઘુભાઈ તથા મેઘબાઈ શેઠાણીએ સતી-સાધ્વીઓને ઊલટભેર દાન આપ્યાં. ચેતશીબાઈની પુત્રી ઝમકુબાઈ તેમની સેવામાં રહી. ૧૩ દિવસનો સંથારો કરી સં. ૧૮૯૦ના અષાઢ સુદ ૧૪ના શુક્રવારના રોજ સ્વર્ગવાસ-કાઢધર્મ પામ્યા. મુરીબાઈની જીવનકથા અહીં પૂરી થાય છે.

તેરમા અધિક માસમાં કવિ પોતાની અને પોતાના સમયની વિગતો આપે છે. કવિના ઘરની પાસે સ્થાનક (ઉપાશ્રય) છે. જીવણભાઈ શેઠ અને ઝમકુબાઈ શેઠાણીએ કરાવેલ છે. આ સ્થાનક જોઈને કવિનું દિલ ઠરે છે. સાધુજનની સેવા, હૃદયમાં ભક્તિ લાવીને કરવાની તે પ્રેરણા આપે છે. માનવનો ભાવ દુષ્કર છે. પુણ્યકર્મને કારણે ઉત્તમ એવો જિનધર્મ પ્રાપ્ત થયો છે તેની કવિ સરાહના કરને છે.

આ રચનાસમયે ન્યાયપ્રિય રાજા વચ્ચતસિંહ રાણા રાજ્ય કરતા હતા. અંતે તેઓ પ્રસ્તુત રચનાની સાલ અને કવિનામ આપે છે તે મુજબ આ રચના સં. ૧૮૯૨ના માગશર સુદ ૧૩ને ગુરુવારના રોજ કરવામાં આવી છે. અર્થાત્ મુરીબાઈ મહાસતીના કાઢધર્મ પામ્યા બાદ બે વર્ષમાં જ આ રચના થઈ છે. કવિએ પોતાને હરખાના દીકરા શિવરાજ (જે સાયલામાં રહે છે) તરીકે ઓળખાવ્યો છે.

આમ, આ તેરમાસા એ પરમ્પરિત બારમાસી પ્રકાર કરતાં થોડું અલગ પ્રકારનું હોવાથી, તેમાં તત્કાલીન સમયના રાજાની, કવિની માહિતી હોવાથી, ઐતિહાસિક મૂલ્યવત્તા ધરાવે છે. અહીં પરમ્પરિત પ્રકૃતિવર્ણનની ઓથ લેવાઈ નથી, કે વિરહનો ઝંડો, ઉત્કૃષ્ટ સૂર નથી, છતાં શ્રીમૂરીબાઈ મહાસતીના તપોમય જીવનની ઝરમર કશાય ઓપ વિના એવી સુંદર રીતે આલેખી છે કે શ્રીમુરીબાઈની મોક્ષ માર્ગની લેહ ઉત્કૃષ્ટપણે દર્શાવી શક્યા છે. એ રીતે આ કૃતિ અનોખી છે.

महासती मुरीबाईना तेर मास

ॐ नमः सिद्धं ।

अथ श्रीमुरीबाई महासतीनां मैना लिखा छे.

(हरीनामना मैनानी देशी)

हुं तो नमुं रे सिद्ध नरंद, मूकी आंबलो रे.
 गुण गाउं मुरीबाइ सती, सौ को सांभलो रे.
 सती श्रावण सुंदर मास, जेसे जेसे वखाणु रे.
 जेनी सांख्य सिद्धांत मोझार, वढवांण जाणुं रे. ॥१॥

तिहां क्रीडा करे नरनार, बेठां गोख जाली रे,
 तेमां रहे रतनसा वणीक, दसो श्रीमाली रे.
 तस्य घरुणी अमृतबाई, मधुरं बोले रे.
 तस्य कुंखे उपनां मुरीबाई, नहिं तस्या तोले रे ॥२॥

अमृतजाइ सुता सोय, सुंदरी सारी रे,
 जेनां रूप तणो नहि पार, सुर अवतारी रे,
 मात पित्या तणुं वचन, मुलीबाई न लोपे रे.
 पित्यानें प्राण आधार, कदी नव कोपे रे ॥३॥

बालापणमां बाई, कुचाल नवि चाली रे.
 मातानें तु(उ)रणीवे, तनया बहु वाली रे.
 पूर्व पुंन्य तणे पसाय, पामी धर्म वेलो रे.
 भणे हरखासुत सिवराज, मास अे पहेलो रे. ॥४॥१

॥ मास बीजो ॥

सखी भादरवे भरपूर, जोबन जब आयो रे.
 कोठारी नानजी घेर, सगपण करायो रे.
 परणी आवी पतीनें घेर, करे बहु भगती रे.
 जेनें मन वसीयो वैराग, डगावी न डगती रे. ॥१॥

जेनें रंगभोगनी वात, मंन नथी गमती रे,
 अे तो करे उपवास आंबिल, आतम बहु दंमती रे.

નારી પાસે નિર્મલ સીલ, કરંમ બહુ કાપે રે.

સાધ સાધવીને સુઝંતાં આહાર, મુરીબાઈ આપે રે. ॥૨॥

વસ્ત્ર-પાત્ર પોષે અપાર, પાલે ધર્મ ગાઢો રે.

જિંમ વરસે મુસલધાર, મેઘ આસાઢો રે.

ઘોડા ઢોરને ધવરાવે ધાંણ, અજા બહુ ડગારે રે.

રાંકઢીકનેં દીયે ગર્થ, દોષ નિવારે રે. ॥૩॥

ગર્થ તળાં ધર્યા ધંડાર, દાંન બહુ દીધા રે.

આપ્યા માંનવિ રાઘી ઓઝ, મંનુઘા લાવો લીધા રે.

ઓરમાયા ડપર આંઘ્ય, ધુળો નવિ ધીજ્યો રે.

ધળે હરઘાસુત સિવરાજ, માસ ઁ બીજો રે. ॥૪॥ સઢ્ઢંગ ૮

॥ માસ ત્રીજો છે ॥

આસોઁ આસા તોડિ, સંસારની સર્વે રે.

મુરીબાઈ મન કરે વિચાર, કર્મ કુંળ કરવે રે.

આ તો ચાર દિવસનાં ચાંદરડા, બાજીગરની બાજી રે.

સંસારના ઘોટા ઘેલ, થાવું સું રાજી રે ॥૧॥

સગાસાગવા બહુ કોય, છે સુઘનાં બેલી રે.

અંત સમેં આપળું નહિ કોય, જાવું મેલી રે.

હવે બલતામાંથી કાઢું, જે દડં મારે હાથે રે.

તે મારું નિરધાર, આવે મારે સાથે રે. ॥૨॥

મોહ મમતા મુરીબાઈ, ન રાઘે લિગાર રે.

ધર્મ-હેતે વાવર્યું ધન, ગરથ ધંડાર રે.

તૃસા કર્યા ઘંળા જીવ, સાતા ડપજાવે રે.

સાધર્મીસું ઘંળો સનેહ, ધર્મ ગુંળ ધાવે રે. ॥૩॥

કંગાલ તળો જાંળ્યો, મુરીબાઈ માલવો રે.

લુલા અપંગ જે જીવ, તેંને પાલવો રે.

અપાસરે આવે આઢે પોર, સેવે સતિ ચરળ રે.

ધળેં હરઘાસુત સિવરાજ, માસ ઁ ત્રળ રે. ॥૪॥ સઢ્ઢંગ ૧૨

॥ मास चोथो ॥

सखी आव्यो कार्तक मास, जे करणी मांडी रे.
 मुरीबाईं विषय कषाय, मेल्या सर्व छांडी रे.
 आछो वस्त्र पेरे नहि अंग, सणघार न सजे रे.
 अेक मनें अरिहंत देव, ध्यान धरी भजे रे. ॥१॥

मुख वावरे नहि मुखवास, सोपारी नवि खावे रे.
 जेनें गंमें ज्ञाननी गोठ, अंतरमां भावे रे.
 करे नहि अंजन मंजन, सेंथो नवि पूरे रे.
 गीत गावें नहि सरले साद, कंठ मधुर रे. ॥२॥

वलि विकथा केरी वात, कदी नवि करे रे.
 जेथी लागें पोतानें पाप, तेथी बहु डरे रे.
 दांत देखाडी करे नहि गुझ, हसी नवि ल्ये ताली रे.
 कदी केस तणें अलंकार, पाती नवि ढाली रे. ॥३॥
 नारी नीच तणी संगत, कदी नवि करे रे.
 जेनां वचन अमृत समान, दीठे दिल ठरे रे.
 स्त्रीचरित तणो लवलेश, न जाणे लिगार रे.
 भणे हरखासुत सिवराज, मास अे च्यार रे. ॥४॥ सळंग १६

॥ मास ५मो ॥

सती मागसरे मोहनी, मुरीबाई उतारी रे.
 द्वादश कीधा अंगीकार, थया वृ(त्र)तधारी रे.
 आरजाजी आणंदबाइ, सती सुधा वखांणु रे.
 सीखवी मुरीबाइने समाग, प्रथम जांणु रे. ॥१॥
 करे पोसा नें पडिकमणा, दिनमां दोय वेला रे.
 सतीनों करे घणुं संग, रहे नित्य भेला रे.
 मुरीबाई न करे घरनों काम, धर्म लय लागी रे.
 विषय-वेल तणा जे जोर, मुक्या सर्वे त्यागी रे. ॥२॥
 जेणें जाण्यो अथिर संसार, सुख जाण्यो काचा रे.
 भाक्सी सरिखा जाण्यो भोग, मुरीबाई साचा रे.

चित चितवण करे अहे, संसार के दी मेलूं रे.
 बलतामांथी नीकली बार, संजम के दी खेलूं रे. ॥३॥
 घरे आवणनां फेरा, कदी हुं छंडुं रे.
 जो तूटे मोहनी तांत, तो कर्मने खंडुं रे.
 मारे लेवो संजम भार, नावे केनें आंच रे.
 भणे हरखासुत सिवराज, मास अे पांच रे. ॥४॥ सळंग २०

॥ मास छठो ॥

सती पोषे थइ प्रसिद्ध, दिख्या वात काढी रे.
 मारे लेवो संजम-भार, मत करो कोई आडी रे.
 बोल्यो ओरमायो दीकरो, के सुंण मारी माय रे.
 मारी सती सिरोमणी मात, विजोग किम थाय रे. ॥१॥
 लाडे कोडे रूडी पेर, उछेर्या अमने रें.
 संसार तज्यो स्या माट, घटे नहि तंमने रे.
 मारी जननी अंगजायाथी, वधु तमे राख्या रे.
 कदि कडवा कोहेला वेण, मनें नहि भाख्या रे. ॥२॥
 हाथ जोडीनें करगरे, मांनों माहुं कयुं रे.
 तमें ल्यो छे दिक्षानों नांम, नवि जाय रयुं रे.
 के छे पीयरनों परिवार, सउ को करगरी रे.
 अखि वरसे जलधार, नेत्र भरीयां मंन गली रे. ॥३॥
 मुरीबाई संसारनुं दुःख, वरणव्युं वली रे.
 उतर्यो सहुनें अंगोअंग, गया मंन गली रे.
 आज्ञा लीधी ततकाल, करी झटपट रे.
 भणे हरखासुत सिवराज, मास अे छठो रे. ॥४॥ सळंग २४

॥ मास सातमो ॥

महा मैने मुरीबाई, करी छे सारी रे.
 जेनें संजमनी सामग्री, लागे घणुं प्यारी रे.
 लीधा पात्रा नें पुस्तक, खरच्यां धन घणा रे.
 सहुने मंन उलट भाव, न राखी मणां रे. ॥१॥

आव्या सेर लींबडी मुझार, सती मुरीबाई रे.
 कर्यो दिख्या तणो ओछव, सेठ रघुभाई रे.
 जिन मत दीपाव्यो जोर, भली भली भांते रे.
 सेर लींबडीना साहुकार, वावरे पुंन्य खाते रे ॥२॥

मुरीबाई थया उजमाल, हरख नवि माय रे.

मुनें अदरावो महाव्रत, क्षिण लाखेणी जाय रे.

कर जोडी मुलीबाई कहे, सिर नामी रे.

रतनबाई आपो दिक्षाय, करी मेरबांनी रे. ॥३॥

सीखवे दीक्षा तणा जे पाट, नित्य नवा ग्रन्थ रे.

सीख्या जीव-अजीवनां भेद, जाण्यां सर्व अर्थ रे.

चोरासी लाख जीवा, जोंननी जांणी जात रे.

भणे हरखासुत सिवराज, मास अे सात रे. ॥४॥ सळंग २८

॥ मास आठमो ॥

फगणे फेरा मिटाया, आवणगमणनां रे.

मुरीबाई आदर्या महाव्रत, रतन चिंतामणनां रे.

सवंत अढारसें पांसठ, वसंत मासे रे.

वदि चोथे लीधी दिक्षाय, रतनबाई पासे रे. ॥१॥

कुटंब सहु कलकले, सामों नवि जुवे रे.

पीयरनों परिवार, धुसके रुवे रे.

मुरीबाई कहे ततकाल, स्या माटे रुवो रे.

तमे काचनां कटका माट, रतन कैम खोवो रे. ॥२॥

भंमतां अनंता काल, मनुष भव आव्यो रे.

कांइ आदरो सत सीयल, लहो धर्म लावो रे.

आदरीया व्रत पचखाण, जेनी जेवी सगती रे.

मुरीबाई आव्या रतनबाई पास, करे बहु भगती रे. ॥३॥

संसार समुदरमांथी, गुरणीजीये तारी रे.

मारी बुडतांनी झाली बांह, काढी मुनें वारी रे.

संजम खेले खांडाधार, करे पूरण खाटे रे.

भणे हरखासुत सिवराज, मास अे आठ रे. ॥४॥ सळंग ३२

॥ मास नवमो ॥

चईतरे चित जोयुं, मुलीबाई विचारी रे.

आउखानो भरोसो नाहिं, घडि जाय प्यारी रे.

आवसे परदेसी आणां, पाछां नहि वले रे.

मुंने आवेला आ जोग, पछें नहि मले रे. ॥१॥

जो बांधुं तप तरवार, तो शिवसुख मले रे.

जो करुं करणी अघोर, तो कर्म ज टले रे.

करे छठ नें अठम, बेसे आसन वाली रे.

निर्दोषण लावे आहार, छनुं दोष टाली रे. ॥२॥

मासखमणा करे मनंगंमता, पंनरनो नहि पार रे.

कर्मनें दीधो दावानल, बाली कीधो छार रे.

विगय मात्र वावरे नाहिं, लुखुं लावे अन्न रे.

काया जाणी भाडारुप, आपें जांणीउ गंन रे. ॥३॥

नीलुं वंजन वरज्युं जावजीव, चेली नव्य खपे रे.

वीर प्रभुजीनां गुण गाय, बेठा मुख जंपे रे.

काचा कुंभ सरिखी जांणी देह, न करो आंबा थुभो रे.

भणे हरखासुत सिवराज, मास अ नोमों रे. ॥४॥ सळंग ३६

॥ मास १०मो ॥

वैसाकें वावरे द्रव्य दोय, त्रीजुं द्रव्य नव्य लीये रे.

सति जुंनां पेरे वस्त्र, छस लोट पीये रे.

त्राणु दिन पीधी वलि प्रास, आंखुं तगतगे रे.

अ सती आगल सुंदरी, बीजी नव्य लागे रे. ॥१॥

सेठ रघुभाई करी वीनती, समझावी दीधा रे.

बे रोटलीनां लीधा आहार, उपरे आकरा तप कीधां रे.

हालंतां खडखडे हाड, पग दोरी समान रे.

नस-जालुं नरवी देखाय, जिह्वा सुकुं पान रे. ॥२॥

आप तणो अवगुण लेवे, परनें सोभा देता रे.

हुं एक जिह्वांइ करी, वर्णव करुं केता रे.

सौनां उपरे समताभाव, नहिं केनें दुखदाई रे.
 अजवाल्यां कोठारीनुं कुळ, सती मुरीबाई रे. ॥३॥
 वचनं कथनं तणा जे वेण, न धरें काने रे,
 जेनें अडाव्युं मोक्ष्यसुं मन, करी अेकध्याने रे.
 तप करी कायामांथी, काढी लीधो सर्व कस रे.
 भणें हरखासुत सिवराज, मास अे दस रे ॥४॥ सळंग ४०

॥ मास इग्यारमो ॥

जेठे जाणपणुं सतीये, घणुं आण्युं रे.
 कदि वोसरावूं मारी देह, बने अेवुं टाणुं रे.
 पछे बांधी तपनी टेक, अन्न नवि खावुं रे.
 आठनें पारणे दस, अेवुं बहु दिन चलाव्युं रे. ॥१॥
 वलि परिसा तणी चोट, नित्य नवी मेले रे.
 जो आवे देव दांणव, तेथी नव्य छले रे.
 सूरपणे लीधी दिक्षा, सीहपणे पाली रे.
 रागद्वेष कर्या चकचुर, कर्म दीधा बाली रे. ॥२॥
 लालच नें लपसा लेप, नहिं लगारि रे.
 अे साची सती मुरीबाई, जाउं बलिहारी रे.
 सुके भुके कर्यो सरीर, नहि रुद्र नें मांस रे.
 मांहि रयो वालो वलगी, जीव तणो हंस रे. ॥३॥
 सर्पनुं खोखुं जेवुं, अेवी करी काया रे.
 तप करी सोस्युं सरीर, नवि राखी माया रे.
 हवे करसे संथारो सती, संदेह नें लगार रे.
 भणे हरखासुत सिवराज, मास इग्यार रे. ॥४॥

॥ मास बारमों ॥

सती आसाडे अणसण, आलवी सुता रे.
 अनंता भवना काप्या, कर्म जे खुता रे.
 नमण खमण मुरीबाई, बहुविध कीधी रे.
 खंमत खांमणा खंमावी देह, वोसिरावी दीधी रे. ॥१॥

सेठ रघुभाई घेर जाणो, मेघबाई सेठांणी रे.
 जेणे आप्या सतीयुं नें दांन, उलट भाव आंणी रे.
 खेतसीभाई धुया झमकुबाई, करे सुत अर्थ रे.
 सतीयुंनी करे सेवा, अंत समें समृद्ध रे ॥२॥

वैराग घोडे थया असवार, सती मुरीबाई रे.
 धन माता अमृत कुंख, मणीरतन जाई रे.
 सुभ प्रणामनें सुभ लेसा, अंत समें आवी रे.
 गया देवलोक मोझार, कर्म खपावी रे. ॥३॥

अजवांली चौदस दिन, आथमी बेठो मेर रे.
 सुक्रवारे सीधो संथार, चाल्यो दिन तेर रे.
 ने युवानें असाडे, निरवांण पोता निरधार रे.
 भणे हरखासुत सिवराज, मास अे बार रे. ॥४॥ सळंग ४८

॥ मास अदिक ॥

अदक मासे अदका करी, सती गुण गावो रे.
 तमें करो करणी दिन रात, कर्म खपावो रे.
 सतीनुं थयुं सुध कांम, आप विचार करवो रे.
 जप तपने सत सीयल, चितमां धरवो रे. ॥१॥

उत्तम धर्म जिन-मार्ग, मल्यो पुंन्य जोगे रे.
 दुकर मानवनो भव, भाख्यो वीतरागे रे.
 मारा घर पासे थांनक, दीठे दिल ठरे रे.
 राणो वखतसंग भुपाल, अन्या नवि करे रे. ॥२॥

जीवणभाई कराव्यो थांनक, घरे झमकुं सेठाणी रे.
 जों गाया अविचल प्रताप, साख समाणी रे.
 साधुजननी करो सेवा, भगती लावन रे.
 पूरा थया मास तेर, गाथा बावन रे. ॥३॥

संवत अढारसे बाणुंये, जोडी मागसर मास रे.
 तिथि तेरस नें गुरुवार, पख अजवास रे.

मुरीबाई तणो महिमाय, चिहुं दिसि गाजे रे.
भणे हरखासुत सिवराज, सायलामां विराजे रे. ॥४॥

इति श्री महाशती मुरीबाईनो १३ मास संपूर्णम् ॥
श्रेयोस्तु सुभं भवतु ॥

शब्दार्थ

कडी/पंक्ति

- १/१ आंबलो = वट
२/३ घरुणी = गृहिणी/स्त्री
२/४ उपनां = जन्म्या
४/३ पसाय = कृपा थकी
७/३ अजा = बकरी
७/४ रांकढीक = गरीबगुरबां
७/४ गर्थ = धन
८/२ ओझ = उदारता
१०/१ सगासागवा = सगावहाला
११/३ साता = शांति/शाता
१२/१ मालवो = मालव देशनो राजा
१४/४ सरले साद = दीर्घ/प्रलंब अवाजे
१५/४ पाती = पांथी/सेंथो
१७/४ समाग = समाय/सामयिक ?
१९/१ अथिर = अस्थिर/चंचळ
१९/२ भाक्सी = केदखांनुं
२१/१ दिख्या = दिक्षा
२७/२ अदरावो = आदरवुंनुं प्रेरक
२८/३ जौन = योनि
३१/३ सगती = शक्ति
३२/३ खाटे = लाभ थवो

कडी/पंक्ति

- ३५/२ छार = राख
३५/४ गंन = गुण
३६/१ नीलुं = लीलुं
३६/१ वंजन = व्यंजन/शाक के चटणी
जेवी वानगी
३६/३ आंबा थुभो = आंबाना थांभला
जेवो निःसार
३६/४ नोमों = नवमो
३७/३ प्रास = प्राश/खावुं/आरोगवुं
४०/२ अडाव्युं = लगाड्युं
४१/२ वोसरावू = त्यजुं
४२/१ परिसा = परिषह ? = कर्मनी निर्जरा
अर्थे स्वेच्छाथी भोगवाता कष्टो
४३/३ रुद्र = रुधिर
४६/३ धुया = पुत्री
४७/३ लेसा = लेश्या = अध्यवसाय =
भाव परिणाम
४८/२ सीधो = सिद्ध थवुं, सफळ थवुं
४८/३ युवानें असाडे = अषाढना मध्य भागे
४९/१ अदक = अधिक
५०/४ अन्या = अन्याय